
Šabac i Jevreji u susretu

Šabac i Jevreji u susretu

Izdavači

Beogradska knjiga

Miodrag Nikolić
Los Andeles – Beograd

Recenzent
Dobrilo Aranitović

ŠABAC I JEVREJI U SUSRETU

priredio: Miloš Jevtić

Beograd
2003

REČ UNAPRED

Objavljinjem ove knjige želim da odam poštovanje svom dedi po majci Miodragu Petroviću, koji je, i po cenu svoje karijere, daljeg života i porodičnog mira, učinio veliki humanitarni čin pružajući utočište izbeglicama jevrejskog porekla u Šapcu 1940. godine, kada se malo ko u Evropi usuđivao da preduzme takav korak. Nažalost, ove jevrejske izbeglice Nemci su 1941. godine streljali u selu Zasavica kod Šapca.

Čuvši za želju Jevrejskih opština u Šapcu i Beogradu da snime dokumentarni film o ovom događaju, a znajući da je o tome pisala i moja rođaka Mara Jovanović, prihvatio sam se zadatka da se objavi opširnija povest o dolasku Jevreja, njihovom naseljavanju i životu u Šapcu od 18. veka do tragičnih događaja od 1941. do 1945. godine, kao i do njihovog potpunog nestanka iz Šapca. U tome mi je nesobičnu pomoć pružio gospodin Radomir Putniković, moj iskreni priatelj, kao i saradnici koji su učestvovali u istraživanjima istorijskih činjenica i dokumentovanju knjige. Posebno me je zanimalo podatak da su doseljenici jevrejskog porekla sebe smatrali Srbima i da pojedinci nisu hteli da napuste Šabac pred Hitlerovom najezdom, odgovarajući na nagovore da beže rečima: „Pa zašto da bežimo? Mi smo Srbi...“ Mnogi od njih su kao dobrovoljci ratovali u

srpskoj vojsci, sprijateljili se sa Srbima, ponašajući se kao da su tu rođeni. Ponosim se srpskim narodom iz Šapca, mog rodnog grada, jer su kao svoje rođene štitili Jevreje, Cigane i druge koji su bili ugnjetavani.

Takođe, ovom knjigom sam na neki način želeo da se zahvalim i svom dobročinitelju jevrejskog porekla gospodinu Ariu Leo Haninu, rođenom 20. novembra 1913. godine u Litvaniji. Kada sam 1972. godine došao u Ameriku, on me je prihvatio i pomogao mi da otvorim svoju firmu, čime sam sebi i svojoj porodici obezbedio lep i ugodan život. Njegovu pomoć smatrao sam karmom, jer je moj deda, takođe ne tražeći za sebe nikakvu dobit, pomogao njegovim sunarodnicima, iako gospodin Hanin nije znao za ovaj de-din humani gest. Za vreme Drugog svetskog rata Leo je, kako mi je ispričao, takođe pomagao Jevrejima da prežive, prebacujući ih iz Litvanije, Poljske i Ukrajine preko Šangaja u Kinu, gde je za vreme rata boravio.

Kao što su i moji preci činili, pradede, dede, moji voljeni otac i majka, nastojim da nastavim praksu pomaganja drugima. Kada sam u mogućnosti, pomažem izbeglicama iz Krajine i s Kosova i Metohije, deci palih boraca i svima onima kojima je pomoć potrebna. Rad na humanitarnom polju je moje veliko zadovoljstvo i mislim da bi svaki čovek po našem hrišćanskom običaju trebalo da pomogne drugima kada god je u prilici da to učini.

Beograd – Los Andeles
maj 2003.

Miodrag Nikolić

SVEĆA DOGOREVA NA PRAGU

Potkraj jeseni 1939. godine na Dunavu, kod Kladova, bila su ukotvljena tri neobična broda. U njima su se nalazili Jevreji koji su iz srednje Evrope, bežeći od velikog naciističkog pogroma, pokušavali da se domognu Palestine, zemlje svojih predaka. Bilo ih je iz Češke, Poljske, Austrije (koju je svom rajhu bio nasilno pripojio „suludi austrijski kaplar“), Mađarske, a pridružili su im se i pojedini sunarodnici s tadašnjih jugoslovenskih prostora. Znali su da ih u zemljama u kojima su vekovima živeli, a koje su listom padale pod čizmu germanskog rasističkog ludila, čekaju samo nove „kristalne noći“, gasne komore i stratišta. Ta tri broda, koje su kasnije zamenili obični šlepovi, ličila su na starozavetnu Nojevu barku, koja nikako da nađe neki svoj Ararat. Jer, Rumunija je zabranila prelazak preko svoje teritorije i time onemogućila njihovo prebacivanje preko Crnog i Sredozemnog mora; Engleska, koja je tada držala protektorat nad Palestinom, nije dozvoljavala useljavanje; ostale države, pa i pojedini gradovi u našoj zemlji, pribajali su se osvete hitlerovaca ako ovim nevoljnicima ukažu gostoprимstvo. Situacija je izgledala beznadеžna za većinu ljudi koji su zimovali na zaleđenim dunavskim šlepovima, iako su pojedine grupe, različitim kanalima, ipak stizale do žuđenog odredišta. Ali, u letu 1940. godine, i nji-

ma se iznenada ukazao tračak nade: oazu spasa, u opštoj evropskoj pometnji, makar i nakratko, našli su u Šapcu.

Zato je Šabac za bezmalo hiljadu i po jevrejskih dobe-glica bio ona tačka na mapi Evrope, na mapi ljudske sao-sećajnosti i gostoprimstva, u kojoj će se još jedanput ukr-stiti i delimično podudariti sudbine Srba i Jevreja. Ovaj grad je, da podsetimo, četvrt veka pre toga, doživeo svoju Kalvariju od istih zavojevača – austrougarske soldateske. „Srpski Verden“ je bio poprište žestokog otpora zavojeva-ču, ali je podneo strahovite žrtve; rušen i okrvavljen, znao je za ljudsku patnju i stradanja. Zato je imao razumevanje za one kojima preti fizičko istrebljenje, jer je i sâm bio, u drugoj deceniji minulog veka, izložen pustošilačkom ger-manskom militarizmu. Osim toga, kao grad na nekada-šnjoj granici, grad trgovine i preduzetništva, privrednog poleta i kulturnih prvina u ondašnjoj Srbiji, bio je širom otvoren prema Evropi. Duh građanstvenosti strujao je i sa sremačke i sa mačvanske strane. Šabačko gostoprimstvo, neodgumljena predusretljivost i širina pogleda, kako to lepo kaže Stanislav Vinaver, bili su posledica šabačkog „smisla za čoveka“, otvorenosti za novo, nepalanačko i neomeđeno ukrštanje privrednih, društvenih i kulturnih tokova. U tom gradu, već stoleće i po, živila je značajna, kompaktna jevrejska zajednica, koja je dala niz istaknutih umetnika, industrijalaca, lekara, zanatlija, ljudi od ugleda i preduzimljivosti koji nisu nailazili na bilo kakve verske ni etničke prepreke. To je uticalo da se, u ozračju blagosti srpske duše, i oni često osećaju kao „Srbi Mojsijeve vere“. O tome nam svedoče i stihovi jednog od potomaka šabač-kih Sefarda, Oskara Daviča, iz poznatog ciklusa pesama *Detinjstvo*, u kojima dočarava povratak iz izbeglištva 1918. godine:

*Posle rata smo se vratili u Srbiju.
Ja sam voleo što sam Srbin,
Srbin Mojsijeve vere kao i otac
Srbin, jer smo potukli Švabe,
jer tata kaže da Srbi vole tačnost
kao što tačnost volimo, brate, ja i ti
jer Srbi vole jesti i, brate, popiti
i, brate, jer Srbi nisu pokvareni
i nisu antisemiti.*

Ali Šabac je tada imao i gradonačelnika po meri svoga duha. Milorad Petrović, sin čuvenog pravnika, književnika i političkog radnika, advokata Dragoljuba – Draže Petrovića, bio je intelektualac evropskih vidika i obrazovanja. Doktorirao je prava u Francuskoj, bio dugo godina u diplomatiji, lični prijatelj mnogih šabačkih Jevreja, čovek koji je i sâm, u mladosti, osetio tegobe izbeglištva. On je imao dovoljno hrabrosti i širine da, uprkos izvesnim otporima i rezervama, prihvati izbegličku kolonu iz Klanova i u prostorijama adaptiranog starog šabačkog mlina omogući joj koliko-toliko snošljive uslove boravka.

Deset godina ranije, pre nego što će mračnjaci antisemitizma pristupiti „definitivnom rešenju jevrejskog pitanja“, marta 1931. godine, Jevreji će u Jerusalimu svečano otvoriti *Gaj kralja Petra I Karađorđevića*, prvog evropskog vladara koji je Jevrejima dao ista prava kao i svojim sunarodnicima. Čast da imaju svoj gaj pre toga ukazana je samo još dvojici zaslužnika: Teodoru Herclu, osnivaču cionizma, nacionalno-političkog pokreta za stvaranje samostalne jevrejske države u Palestini, i Arturu Džemsu Balfuru, engleskom ministru spoljnih poslova koji je u novembru 1917. godine izdao čuvenu „Balfurovu deklaraciju“, u kojoj je svečano obećao da će Jevreji takvu državu uistinu i dobiti.

Ali, već u aprilu 1941. godine, Jugoslavija je kapitulirala u neravnopravnoj borbi protiv fašističkih sila i njihovih saveznika. Ropstvo je stiglo i Šapčane i njihove jevrejske dobeglice. Ubrzo su smešteni u logor, koji se punio Srbima, Romima, borcima protiv okupatora. Sava je počela da pro-nosi žrtve bratouzbilačkog rata, a Šabac je opet postao oaza nade za brojne srpske dobeglice iz tzv. Nezavisne države Hrvatske koje su uspele da umaknu ustaškom nožu.

Usledila su ubrzo krvava pirovanja nacističke odma-zde: streljanja, vešanja, „krvavi marš za Jarak“ više hiljada Srba, Roma i Jevreja, a zatim – zlokobni 13. oktobar 1941. godine kada je na Zasavici na najbestijalniji način umoreno 1.057 Jevreja od kojih su njih 131 bili šabački Jevreji. Jevrejske žene i deca su u januaru 1942. godine najpre prebačeni vozom do Rume, a odatle, peške, u koncentracioni logor u Zemunu, gde *niko* od njih nije preživeo.

Stradanja jevrejskih muškaraca i žena primer su naj-pomamnije ljudske bestijalnosti, najdubljeg potonuća i negacije čovečnog u čoveku. Egzekutori, pripadnici „više rase“, lešinarski su pre streljanja pokupili novac, nakit i zlatne zube svojih žrtava. Patnje koje su kasnije podnele jevrejske žene i deca su na samoj granici iskazivosti. Šapčanka Mara Jovanović u svojim sećanjima pokušava da dočara njihovu tragediju antičkih razmara: „Kasnije su razne priče kružile o Golgoti koju su doživele Jevrejke i njihova deca na putu smrti. Od Rume do Zemuna morali su pešice. Zima je bila ljuta, put dug, pa su manja deca padala u dubok sneg. Bela smrt je kosila. Deca su se smrzavala u naručju majki koje su pokušavale da ih zagreju svojim grudima. Majke su sahranjivale smrznutu decu na brzinu, u snegu, verujući da će ih ljudi pokopati kad grane proleće [...] Majke su od bola za svojom decom gubile pamet. Pustim smrznutim putem razlegao se jauk. U bolu su ču-

pale kosu, grebale lice, tukle se rukama u prsa. Na putu smrti ostale su smrznute starije žene...“

Sveća dogoreva na pragu kada pokojnik nije u kući, podseća nas na posmrtni običaj kod Srba Mara Jovanović. Stravične 1941. godine dogorevalo je na milion sveća na pragovima srpskih i jevrejskih domova u Šapcu i Podrinju, i širom Srbije i Evrope. Ali se, kako kaže pesnik, samo buktinjama „zbori kroz tmine“. Šabačka jevrejska priča je samo isečak opšte srpsko-jevrejske priče. To je priča o tragediji neslučenih razmera, ali i dokaz da su saosećanje, solidarnost, humanizam i „smisao za čoveka“ nepotrošivi, da nadživljavaju svako zlo.

Iza Jevreja i Srba zatvorena je kapija surovog XX veka u kome su ova dva drevna naroda doživela i najveća stradanja u svojoj istoriji. A istoriju ne čine hrpe činjenica, ma koliko bile brojne, pouzdane, prevažne. Duh istorijskog sadrži se u unutrašnjoj istoriji, u životu istorijskom predanju, u pamćenju, nezaboravu. „U zrcalu mača budućnost se slika“, reče pesnik, jer živo sećanje jevrejskog naroda naoružalo ga je da, nakon milenijumâ, obnovi svoju otadžbinu na starim temeljima, a Srbima da, pre dvesta godina, iz najgušćeg mraka ropstva ponovo usprave svoju nekadašnju državu i ne potonu u maglama istorije.

Tragična priča o sudbini šabačkih Jevreja nije i cela priča o zajedničkom životu Srba i Jevreja u Šapcu. Ona seže već od prvih decenija obnovljene srpske države i traje do naših dana. Pre više od jedne decenije osnovano je Društvo srpsko-jevrejskog prijateljstva, jedno od najaktivnijih u Srbiji, čiji je rad naglo prekinut kada su dva poslednja jevrejska izdanka u Šapcu, sa svojim porodicama, otišla u Izrael u jeku raspada druge Jugoslavije.

U Šapcu danas nema Jevreja. Ali je sećanje na njihov zajednički život sa Srbima i dalje prisutno. Jer je živ neizbrisiv doprinos istaknutih jevrejskih umetnika i književnika ša-

bačkoj i srpskoj kulturi. Da pomenemo samo vrhove: slikar Leon Koen, kompozitor Robert Tolinger, pesnik, esejista, prevodilac Stanislav Vinaver, jedan od čuvenih bojovnika iz slavne plejade „1300 kaplara“, sužanj u nacističkim oflazima; Oskar Davičo, iz čijeg su pera potekli možda najrođoljubiviji stihovi na našem jeziku sredinom prošlog veka.

Deo priče o Šapcu i Jevrejima predstavlja i ova knjiga. Miloš Jevtić, sin čuvenog golmana šabačke „Mačve“, poznati književni i kulturni poslenik, nesumnjivo je uspešno ukomponovao raznolika štiva šabačkih autora u skladnu celinu, poput snopa mačvanskog žita, u kome su sadevene raznolike rukoveti: topla i setna sećanja Mare Jovanović, koja poseduju nesumnjive literarne kvalitete; jezgrovite dnevničke zapise sveštenika i književnika Gliše Babovića iz 1941. godine; kulturno-istorijska istraživanja o naporima na prosvjetnoj, kulturnoj i religioznoj emancipaciji jevrejske zajednice u Šapcu tokom 19. veka iz pera etnologa Milana Jevtića; opšti pogled na život i rad šabačkih Jevreja od prvih decenija XIX veka do njihove Kalvarije početkom Drugog svetskog rata, s naglaskom na njihovom doprinosu privrednom, društvenom i kulturnom usponu Šapca, Podrinja i Srbije iz pera književnika Nikole Devure i Milivoja Vasiljevića. Bogat ilustrativni materijal i probrana pesnička svedočanstva o ljudima, temama i zbivanjima svoga zavičaja, iz pera dva velika maga srpskog jezika – Stanislava Vinavera i Oskara Daviča, uokviruju knjigu kao celovito književno tkivo.

Na spomeniku u Jasenovcu piše: „Mrtvi živima oči otvaraju.“ Nadamo se da će povest ispričana između korića ove knjige bar malo doprineti da srpski i jevrejski narod u dolazećem vremenu jasnije razaznaju ko su im bili i jesu istinski prijatelji.

Dobrilo Aranitović

Mi pakujemo, mi raspakujemo
Wir packen, wir auspacken

Mara Jovanović

„WIR PACKEN, WIR AUSPACKEN...“

**Tragična sudbina Jevreja
izbeglica u Šapcu 1941. godine**

Senima onih koji su dali svoje živote u natčovečanskoj borbi slobodoljubivih naroda protiv fašizma, najvećeg neprijatelja čovečanstva i slobode ljudske ličnosti.

Bilo je leto 1939. godine. Mlin je već devet godina pun korova, krša od cigala i gvožđa. U utrobu mu je stigla i krovna konstrukcija od koje se zardjali limeni pleh uvija na vетru i šuštanjem unosi strah u ljude. A sad, po ceo dugi letnji dan, majstori popravljaju davno izgoreli i napušteni mlin, vlasništvo pokojnog Jakova Vukosavljevića, vinarskog trgovca, u ulici Janka Veselinovića broj 7. Uzidan je i poljski klozet sa četiri kabine.

Prva kuća do mlina je dom pokojnog Vase „Andolije“, muzičara, a do nje je kuća gazda Dušana Leskića, trgovca.

Priča se kako u mlin treba da se useli jedna grupa Jevreja, izbeglica iz Beča. Novost koja je izazvala veliku razoznalošć. Majstori rade, a priče o predsedniku opštine kruže ulicom, pa i celim gradom. O novom predsedniku prenose se najprotivrečniji glasovi. Gospodin doktor prava Miodrag Petrović mnogo voli Jevreje, pa hoće da ih naseli u naš grad. Drugi se opet pitaju zar mu je malo šabačkih Jevreja, pa mu trebaju još i ovi koje niko nije htio da primi

u Jugoslaviji, jer su se ljudi bojali represalija Hitlerovih pri-stalica. Treći su pričali da on dobro poznaje Jevreje kao lju-de, išao je zajedno s njima u školu, pa ih ceni, a naročito doktora Alberta – Batu Koena, i ne može da ih ne primi.

Gradići su osuđivali, a neki i odobravali ovaj Petrovićev postupak, a opštinski odbornici su se žalili Dragiši Cvetkoviću, tadašnjem predsedniku vlade Kraljevine Ju-goslavije, na samovolju koja će se odraziti na građane i grad. Kao prvo, isticali su ekonomski trenutak. Cene životnih namirnica skočiće kad se toliki ljudi koji imaju pare slegnu u grad koji je tada imao oko 16.000 stanovnika, a najjeftiniju pijacu u zemlji!

Zatim, kruže priče da ti nesrećni ljudi mogu doneti zaražne bolesti, jer oni već duže vreme u Kladovu čekaju na šlepovima tranzitnu vizu od Rumunije, kako bi preko Crnog mora stigli u Palestinu. Od Engleza nisu dobili dozvolu za useljenje u Palestinu, pošto je ona u to vreme bila pod protektoratom Engleske.

Posle pripajanja, anšlusa, Austrije Nemačkoj 1939. godine, negde početkom jeseni prispešili su šlepovi na đumruk. Reka od 1.300 ljudi, leđa povijenih pod teretom, gazi po prašini pored rabadžijskih kola natovarenih rancima i dobro upakovanim balama. Na balama sede deca, a pored kola idu ljudi i žene, pridržavajući decu da ne spadnu s kola koja su snažno truckala po turskoj kaldrmi, lagano se krećući prema Bairu (ciganska mala u Šapcu). Oblak prasine se obavio oko njih. Izmešali su se ljudi, konji i kola. Ljudi beže od oluje, kiše, beže od sunca, beže od dušma-na, od zla, beže od zveri koje su stavile okrvavljenе šape na večite stradalnike još od Starog zaveta. Došli su bečki Jevreji u Šabac.

Stanovništvo naše male ulice u to vreme bilo je uglavnom dvojako: Srbi i Slovenci, a bilo je i Cigana i Rusa

emigranata. Naša ulica je siromašna, ali u poštenju ovde nema siromašnih. Dve-tri kuće Slovenaca podigle su sebi bogomolju. Svi podjednako radoznali: stari i mladi, veliki i mali, izišli su na ulicu i, leđima oslonjeni o tarabe, razrogačenih očiju posmatrali grupe ljudi preplanulih i znojavih lica, izgledaju kao da se ni na koga ne ljute, ili se to tako čini našim dobroćudnim i prostodušnim ženama koje su odevene u cicane haljine preko kojih su pripasale dobro uštirkane i ispeglane kecelje. Na glavi povezane marame; boje prema godinama. Starije žene su nosile marame koje su imale crna polja s belim cvetićima ili bobicama, a mlađe su imale kosu očešljalu u punđu.

Pred mlinom vašar. Izmešala se bela i crna bosonoga deca. Radoznalo gledaju kako masa ljudi svih doba, od odojčadi u majčinom naručju do starijih, mirno, u redu, bez galame, sa svojim prtljagom lagano ulazi kroz kapiju u prostrano dvorište mлина, umorno seda na rance i nešto čeka.

Čudno je bilo ponašanje tih ljudi za sve one koji su ih posmatrali kroz čipkanu žičanu ogradu. Svak je bio spreman da ukaže gostoprivrstvo strancima. Pošto su prošli mlin, neko od posmatrača glasno upita jednog starijeg brkatog rabadžiju: „Gde ćete?“ On je odgovorio ljutito da ovu grupu vozi u Donji šor, u žitarske magacine Drage Tošković i magacine Praške banke. Banka je imala filijalu u Šapcu, pa ih je prodala žitarskom trgovcu, Rihardu Frelihu, jednom od najjačih akcionara banke koji je u to vreme živeo u Beogradu. Ovi magacini se nalaze na kraju Pop Lukine ulice i već su bili pripremljeni za smeštaj.

Dobrodržeći čovek u kratkim pantalonama i gojzericama stajao je u dvorištu mлина i prozivao cele porodice, bračne parove, starije ljude, žene, mladiće i devojke. Na drvenim stepenicama na ulazu u mlin iz dvorišta stajao je razvodnik i na nemačkom objašnjavao koji sprat i koji

krevet im je određen. U smiraj septembarskog sunca, u sa-vršenom redu, smešteno je oko 500 duša, a potom je dvorište opustelo.

Eto, tako su Jevreji emigranti stigli u Šabac, nezapaženi i nezabeleženi čak ni u spisku izbeglica, ni uvezene robe grosističke firme „Ristić i Milošević“ u Škulićevoj kući, dakle ni kao lica ni kao stvari. Živi, a nisu živi.

U prizemlju, koje je, u stvari, visoki parter, nalazili su se drveni kreveti na sprat. Sredinom duge i svetle prostorije nalazili su se stolovi. Garderoba izbeglica bila je uglavnom spakovana u koferima koji su stajali ispod kreveta. Na istočnom zidu bilo je nešto napisano na hebrejskom jeziku. Nekoliko pejzaža ispod toga napisa predstavljali su glavni ukras. Odmah blizu glavnog ulaza u ovu prostoriju nalazila se velika peć napravljena od plehanog bureta. Čunak je bio proturen kroz prozor. Dim se retko kad izvijao sem kad je bilo veoma hladno. Drvenim stepenicama išlo se na prvi i drugi sprat. Patos je uvek bio oribani i čist. U celoj zgradi se nije ložilo. Jednom sam pitala mladića koga smo zvali Pupe zašto se prostorije ne greju. Odgovorio je da je kod njih lepo. Pitala sam se kako može biti lepo kad je unutra hladno. U želji da mi objasni njihove uslove života, dodao je da je ovo dobro, jer može biti i gore. Čovek mora da se nauči i pripremi za ono najteže. Meni je to njegovo objašnjenje bilo neshvatljivo, jer sam bila devojčica i nisam poznavala surovosti života. Tek kasnije mi je bilo jasno zašto ti vredni ljudi nisu napravili nijedan dimnjak na mlinu.

Na sredini dvorišta nalazila se štala koju su Jevreji kasnije adaptirali za malu ambulantu. Levo i desno u pravcu kapije bili su nasloni pod kojima su se nalazile velike kace za šljive. Na kraju dvorišta nalazila se pecara sa rakijskim kazanima. Pecara je sada služila kao stolarska radionica. Nasred dvorišta bila je pumpa, a pored nje žalosna vrba.

Mlin je za mene bio ogromno živo slikarsko platno na kome je svaki žitelj, bez palete i kičice, slikao deo revolucije protiv neljudskog. Ovo široko platno revolucije pridobilo me je tužnom ljubavlju za čoveka koji se bori i strada.

Magacini na kraju Pop Lukine ulice podignuti su pre Prvog svetskog rata. Prva zgrada duga oko 15 metara, sa crnim gvozdenim ulaznim vratima, povezana je sa drugom sagrađenom na slovo „g“, koja je isto tako imala ulaz sa ulice. Zgrade su spojene jednim prolazom. Na svakih četiri-pet metara bili su prozorčići s gvozdenim kapcima koji su otvarani da bi se pšenica bolje sušila. Magacini su namenski korišćeni sve do 1939. godine, a tada su u njih smeštene izbeglice. Ove velike prostorije, slabo osvetljene, s drvenim nosačima kroz sredinu, povezane su drvenim stepenicama sa međuspratom i potkrovljem.

U mlinu i magacinima-prihvatištima nije bilo dovoljno životnog prostora, pa su ljudi postepeno počeli da napuštaju nužni smeštaj i da se nastanjuju po privatnim kućama u gradu. Neki su odlazili u okolna sela, u Veliku Vranjsku i Jevremovac. Ugledni domaćin Dragić Adamović, zemljoradnik iz Jevremovca, prihvatio je sedmoro stranaca i smestio ih u jednu sobu u svojoj kući. Ovo gostoprimstvo u rodbinskoj zadruzi govorilo je o velikom poverenju prema nepoznatim ljudima. Oni su to poverenje opravdali svojim držanjem i odnosom prema domaćinu i njegovima. Za vreme dok su živeli u Adamovićevoj kući nastojali su da im svojim radom pomognu u poljskim poslovima, zbog čega su ih domaćin i njegovi ukućani voleli i cenili. Jedan od ovih Jevreja bio je Sim krojač. Domaćin mu je dao na poslugu svoju mašinu i time mu omogućio da zaradi za život. Došljaci su govorili nemački, ali jezik nije bio prepreka za uspostavljanje prisnih međuljudskih odnosa. Oni koji su otišli u Veliku Vranjsku bili su smešteni u vili predsednika opštine.

Inače, u prihvatištim Jevreji su se hranili kolektivno na kazanu. Dani su prolazili, a život i rad ljudi u mlinu, u velikoj, mnogoljudnoj jevrejskoj porodici, odvijao se u savršenom redu kao u košnici, mada ih je bilo iz Nemačke, Poljske, Čehoslovačke i Austrije. U njih su komšije gledale sa čuđenjem. Među njima se ne zna ko je profesor, ko trgovac, ko stolar, lekar; kod njih se znalo šta, kad i gde ko radi.

U dvorištu, u bivšim mašinskim prostorijama mлина, bila je smeštена kuhinja. Hrana je spremana i deljena svakog dana. Oni koji su stanovali u mlinu: mladići, devojke i bračni parovi bez dece, bili su zaduženi da donose životne namirnice sa pijace, da čiste voće i povrće, pripremaju hranu, Peru kazane i betonski patos u kuhinji. Sve te poslove radili su zajednički muškarci i žene.

Bair je oživeo. Sa svih strana Šapca – iz Donjeg šora, sa Kamička, iz Rabadžiluka, Šaninog šora – Jevreji su dolazili u mlin po hranu. Po kiši, snegu, suncu, vetu, kako bi ko pristigao, stao bi u red, uzimao hleb i hranu, odlazio u trpezariju, sedao za stolove, jeo bez reči, jer su se grupe stalno smenjivale. Neki su odnosili hranu u svoja prebivališta u gradu.

Jesen je poodmakla, drva ponestalo. Nekoliko dana prolaznici se vraćaju iz mлина sa hlebom u torbici i praznim porcijama. Jednog dana videsmo puno dvorište konjskih i volovskih zaprega natovarenih drvima. Red kola otegao se ispred mлина sve do naše kuće.

— Odakle vučete ta drva? — upitah jednog seljaka.

— Iz Dražine šume.

Nisam ga razumela, a on mi objasni:

— Iz Vranjske. Dražin sin Mile, predsednik opštine, pogodio je ljude iz sela koji su posekli oko hektar šume, a mi evo dovukli. Jesu li ovo Jevreji?

— Jesu — odgovorih.

— Znači, on je njima poklonio. Drva su bukova, ali si-rova, pa dok se ne osuše, teže će goretati.

Svakodnevni susreti na ulici sa Jevrejima uslovili su međusobno pozdravljanje, bez obzira na godine starosti i poznanstvo. U početku smo se pozdravljali klimanjem glavom, a kasnije na nemačkom. Kako je vreme odmicalo, tako su i naše komšije naučile da pozdrave ili otpozdrave na našem jeziku, s posebnim naglaskom koji je uvek bio propraćen smeškom, jer su bar nešto naučili od dobrih suseda, kako su kasnije često govorili. U našoj ulici svak im je sa istom ljubaznošću otpozdravljao. Videlo se da su zadovoljni, jer su uspeli da uspostave prve kontakte sa starašedeocima.

— Vi gec? — u prolazu me je bojažljivo zapitala oma-nja crnomanjasta devojka. Zvala se Edita.

— Gut — odgovorila sam samo toliko, jer gotovo više nisam ni znala. Bilo mi je žao što sa Editom nisam duže razgovarala. Tešila sam samu sebe da ne znam nemački. A možda je ona želela da uči srpski.

U toku oktobra i novembra mnogi Jevreji već su se bili smestili po privatnim kućama u gradu. Život se smirivao u mlinu. Izbeglice su sklapale poznanstva i prijateljstva. Se-ćam se jedne vitke mlade žene koja je davala časove baleta mojoj školskoj drugarici. Sa njom je Olga Čalić spremila jednu baletsku tačku za svetosavsku školsku priredbu. Neke gospođe Jevrejke odlazile su u takozvane bolje kuće u ko-jima je neko govorio nemački i vezle su goblene. Pričalo se da je pet-šest vezilja izvezlo *Tajnu večeru* za dva meseca.

Starije ljudi sretala sam na ulici s knjigama koje su uzimali iz Šabačke čitaonice; uzimali su knjige na francuskom i nemačkom. Neki su obavezno odlazili u biblioteku da čitaju stampu na stranom jeziku kako bi bili u toku do-gađaja.

Jevrejski mladići i devojke spremili su u februaru lepu priredbu u prostorijama oficirske menze u hotelu „Pariz“. Na priredbu su bili pozvani i mnogi ugledni Šapčani, a pričalo se da je prisustvovao i predsednik opštine sa suprugom. Lično sam znala devojku koja je veoma lepo pevala i svirala na gitari. Na ovoj priredbi imala je solo-tačku. Jevreji su imali mali orkestar u kome su uglavnom svirali mladići. Na programu je bila i baletska tačka. (Za ovu priredbu komponovana je pesma *Wir packen, wir auspacken*, koja je postala popularna u Šapcu.)

Jevrejin vajar izvajao je bistu predsednika opštine u znak zahvalnosti za brigu i naklonost koju im je pokazao posle dolaska u Šabac. Danas se ta bista čuva u predsedničkoj porodici.

Mladići su u jesen i proleće odlazili na „Mačvino“ fudbalsko igralište na treninge; trojica su igrala u prvom timu „Mačve“. Jedan od njih je bio Kurt Hilkovec, „strelac koji je dao Zamori pet golova“, kako piše sportski novinar Ljubomir Vukadinović u svome članku iz 1967. godine „Sećanje na jednog fudbalera izuzetne klase“.

Uveče su mladići i devojke šetali na korzou i sklapali nova poznanstva. Odlazili su novim prijateljima kući. Često su mlađi bili gosti u „Grandu“, hotelu do Okružnog suda. Tu su se hranili oni koji su imali novca. Odlazili su i u bioskop. U toku 1940–41. godine Jevreji su uzeli pod zakup preko 20 ari zemlje od pokojnog Pepike Rumie, mesara, i na njoj zasadili povrtnjak. U njemu su mnogo radili. Na to su se odlučili zato što se zemljište nalazilo u blizini. Trebalo je da pređu samo preko Bare da bi stigli do njega.

U to vreme, u srednjoj Evropi, Jevreji su jedino u Jugoslaviji mogli nesmetano da žive i rade, a u Šapcu sve do početka maja 1941. godine.

Ja sam išla u školu, a Muša je izučavala krojački zanat. Ona je bila drugo dete iz prvog braka železničara Milorada Stepanovića, zvanog Jarda, iz ulice Janka Veselinovića. Devojčica povisoka, mršava, plavokosa, bledunjavog lica i toplih zelenih očiju. Ako su oči prozori duše, onda se za nju moglo reći da je dobrodušna, uvek tiha, nasmejana i zadovoljna. Tog proleća je Muša stavila na desnu nogu bokvicu, zelen list koji raste u svakoj avliji. Zapitala sam je zašto je stavila bokvicu, a ona mi je odgovorila: „Zabolela me noga nazdravo.“

Kad je skinula list, imala sam šta da vidim. Nije to bila ranica nego prava rana. Međutim, ona mi je rekla da je ne boli. Sedele smo na klupi ispred moje kuće i pričale. Tada je iz mлина naišao stariji gospodin. Bio je uredno odeven, podšišan, obrijan i nosio je naočare. Pozdravio nas je na nemačkom, a mi smo otpozdravile. Zastao je i prišao Muši, skinuo bokvicu, pogledao ranu i zavrteo glavom. Rekao je da sutra dođe u Ulicu popa Karana da joj previje nogu. Ja sam mu zahvalila. Nije mi bilo lako da ga razumem i prevedem Muši, ali sam se nekako snašla. Kad je produžio u varoš, mi smo se pitale da li je stvarno lekar. Nama su se svi mogli predstaviti kako su želeti. Otkud da znam šta su radili u Beču. Muša se bojala, pa sam morala da je ubedujem rekavši joj: „Zar ne osećaš da miriše na bolnicu?“

Sutradan je Muša sa svojom mačehom Andžom, koja je bila retko dobra žena, otišla da potraži lekara u naznačenoj ulici; inače, ta ulica se i sada nalazi blizu bolnice. Andža se i danas seća tog jevrejskog lekara i sa puno zahvalnosti priča o njemu. Stanovao je sâm u jednoj sobici kod neke starije žene. Gotovo dva meseca vodili su Mušu svaki dan na previjanje. Andža mi je kasnije ispričala: „Znaš, Maro, nije mi ni dinara naplatio! Toliko se taj jadni čovek zauzeo da

spase Mušu, nikad mu ne mogu zaboraviti. Da nije njega bilo, ona bi sigurno ostala bez noge. Hvala mu i mrtvom od neba do zemlje. Prokleti bili Nemci što pobiše tolike ljudi ni krive ni dužne!“

Ambulanta im je radila prema potrebama. Služila je i kao neka vrsta karantina da bi se suzbila eventualna epidemija, a takođe su u njoj vrštene i operacije. Tu je operisan i Edo, pa smo Muša i ja otišle da ga obidemo. Tamo smo našle našeg poznanika sa naočarima, sada u belom mantilu. Od čuda nisam mogla da verujem svojim očima šta su ovi vredni ljudi napravili od štale: unutra hirurški sto i orman za instrumente. U drugoj prostoriji tri kreveta sa belom posteljinom. Na jednom je ležao Edo. Pod obojen, sve čisto, sve se sija.

Pošto smo Edu predali ponude, poželeta sam da pitam lekara šta je radio u Beču. Vrlo ljubazno je rekao da je hirurg, a sad leči samo svoje sunarodnike u teškim uslovima. Nastavio je priču o svojoj porodici. Žena i jedan sin su stigli u Palestinu. Stariji sin je iz Beča otišao u Švajcarsku, ali od njega nema nikakvih vesti. Potom je začutao. Mi smo shvatile da treba da idemo, a on nas je ispratio do vrata.

Doktor Berkverk je bio čovek uvek spreman da pomogne. Iz njegove ličnosti kao da je zračila neka magična moć. Ostala sam općinjena; dočekao nas je kao stare znanice, mada smo se videli svega nekoliko puta. Znalo se da je on izlečio Muši nogu, pa se u ulici pričalo samo o jevrejskom doktoru. Ljudi postaju jedni drugima najbliži rod u nevolji. Kad god je nekome bila potrebna lekarska pomoć, mogli smo je dobiti od njega. A on je bio uvek na poslu. Mada mu je budućnost bila neizvesna kao i egzistencija, on se stalno družio s knjigom i usavršavao svoje znanje iz medicine da bi što bolje mogao pomoći ljudima. Imao je široko poznavanje sveta i života, a želim dodati i to da je

znao tri jezika: nemački, engleski i francuski. Činilo mi se da mu je u to vreme pitanje njegovog ličnog života bilo na poslednjem mestu. Želim da istina o tome čoveku i svima onima s kojima je delio istu sudbinu prodre i do pojedinačne svesti čovekove i do kolektivne svesti čovečanstva. Doktor mi je postao vrlo blizak. Volela sam njegov mir s kojim prilazi ljudima i životu, i njegovo veliko i rečito čutanje, i dobru reč kazanu za čoveka.

Tokom 1940. i 1941. godine otišla su dva transporta Jevreja u Palestinu. U prvom su bila deca i majke, a ispraćen je sa železničke stanice. Prisustvovala sam ispraćaju, ali ne znam da li bolnom i teškom ili srećnom i radosnom. Sećam se da su kroz prozor putničkog vagona III klase virile glavice i ručice, mašući onima koji ostaju. Okamenjena gomila sveta nemo je stajala, a voz je polako promicao. Pored mene je stajao čovek i brisao suze. Pitala sam se da li žali za svojima ili žali sebe što ostaje?

Posle nekoliko dana, u mlin su pristizali Jevreji koji su stanovali u gradu privatno. Život se i dalje odvijao bez velikih potresa, mada su bol i tuga bili prisutni. Tokom februara još jedan transport otišao je za Palestinu. To su uglavnom bili stariji ljudi i bolesni, pa je postojala bojazan da mnogi neće izdržati put. Za prvi transport se sigurno znalo da je stigao, a drugi, koji je krenuo preko Bugarske, ukrcao se u brod na Crnom moru, ali su ga torpedovali Nemci.

Međutim, bilo je slučajeva da su neki pojedinačno napuštali prihvatilište u mlinu. To je, na primer, učinio doktor Jozef Vinter, češki Jevrejin negde iz Južne Moravske, koji je studirao pravo na Karlovom univerzitetu i bio advokat u Mjelnjiku. U Šapcu se upoznao s pokojnim slikarom Čalićem i njegovom suprugom, Čehinjom. Bio je veoma obrazovan i kulturnan, a kako je perfektno govorio češki, često je posećivao porodicu Čalić, pošto je nerado

govorio nemački. Plav, grgurave kose, onižeg rasta, nosio je naočare, inače veoma tih, odmeren čovek.

O njegovom bekstvu pričala mi je Olga. On je jedini uspeo da ilegalno ode iz mlinu. Jednog jesenjeg dana 1940. godine doktor Vinter došao je kod Čalićevih i našao profesora samog kod kuće. Zamolio je pozajmicu veće sume novca, što dotad nije nikad činio. U to vreme je profesor i slikar Stevan Čalić dobro stajao materijalno, jer je radio ikonostas u crkvi sela Klenka. U dogovoru sa suprugom dao je Vinteru veću sumu novca ne znajući zašto mu je potreban, ali je posumnjao da doktor ima mogućnosti da pobegne u Palestinu.

Kasnije se ispostavilo da je Vinter preko rabina u Rumi stupio u vezu s nekim monahom iz jednog fruškogorskog manastira, pa dalje preko srpskih manastira stigao u Grčku, odakle se prebacio u Tursku. Odatle se javio prijatelju koji je živeo u mlinu, a taj prijatelj je potom obavestio porodicu Čalić. Posle izvesnog vremena, nekoliko prijatelja doktora Vintera, koji su znali za njegovo drugovanje s profesorom Čalićem, obratili su se Čaliću da i njima pomogne u bekstvu. Međutim, profesor im sem novca nije mogao pružiti drugu pomoć, pošto nije znao kojim je kanalom doktor Vinter uspeo da pobegne.

Prilikom odlaska, doktor Vinter je ostavio svoj kofer sa stvarima kod rabina iz Rume, uz objašnjenje da će se uskoro vratiti po njega. Kad je prošlo nekoliko dana, a on se nikako nije vraćao, rabin je došao u šabačku policiju i prijavio njegov nestanak. Desilo se pukim slučajem da je Jarmila Čalić bila prisutna kad je šef policije Kujundžić u razgovoru s jednim agentom o slučaju doktora Vintera rekao da Vintera ne treba više tražiti. Jarmila Čalić bila je srećna što je s mužem uspela da pomogne bar jednom od mnogih jadnih i nesrećnih ljudi.

Dovoljno je samo započeti priču o bečkim Jevrejima, pa će se svaki stariji Šapčanin prisetiti one situacije u kojoj je prvi put upoznao ljudе pune vere u ono što dolazi, u svetlja jutra, u propast tiranije i zla bez obzira na to kako se ono zove: fašizam, antisemitizam, nacizam.

Kad je 27. marta 1941. godine reka gimnazijalaca u znak protesta formirala povorku, demonstranti su krenuli prema fabrici „Zorka“. Pri kraju Donjeg šora, ispred magacina u kojima su živeli Jevreji, u povorku su se uključili njihovi mladići i devojke. Za tren oka je napadnuta fabrička stambena zgrada u kojoj su živeli sa svojim porodicama stručnjaci Nemci, zaposleni u fabrici. Gotovo svi prozori su porazbijani. Neke dame su kroz prozor mahale belim maramicama. Kad je stigla policija, demonstranti su se razbežali po donjošorskom groblju.

Kući sam se vratila preko groblja i železničke pruge. Pred mlinom sam videla grupu jevrejskih mladića i devojaka. Enci Dojč, koga smo zvali Zoran, prišao mi je i čestitao; on je inače sasvim lepo govorio srpski.

— Bravo! Ne dajte se! Sad je jasno otkuda mi ovde!

Zatim još nekoliko koraka i bila sam u svome dvorištu. Moja majka, prebledela od straha, samo reče:

— Da nisi i ti lupala prozore? Dobro da te neko nije pogodio kamenicom u glavu! Eto rata, kuku meni, zar i treći da doživim?! Dokle ću kućiti i raskućivati?!

Ručala sam, oprala sudove i brzo izašla na ulicu. Pred mlinom ona ista grupa. Ja se smejem, a oni zamišljeni.

— Šta vam je? Šta ste se okamenili? Jeste li ručali?

Niko mi ništa ne odgovori. Junačeći se kao pravi borac, rekoh im da idu na ručak i da ne strahuju ni od čega. U to ugledah svoga oca, pa brzo natrag u dvorište. Kad je stigao, majka ga upita:

— Crni Dušane, šta je ovo?

— Zlo! — odgovori moj otac tužno i zamišljeno, pa se obrati meni: — Ako nemaš posla, ne idi u varoš! Mobilizacija, vojska ne zna kuda će. Evo, izišlo vanredno izdanje *Pravde*. U celoj zemlji nezadovoljstvo, Beograd je na nogama, svi protestuju. U ovim teškim i preteškim trenucima čini mi se da su Jevreji najbolje shvatili šta nam se sprema.

Dođe i nedelja 6. aprila 1941. godine. Moj otac pusti po običaju radio rano ujutru. „Pažnja, pažnja! Nemački avioni bombarduju Beograd!“, začuh obaveštenje. Skočih iz kreveta. Prosto ne verujem svojim ušima. Glas spikera podrhtava. Moj otac, reklo bi se, mirno i hladnokrvno reče majci:

— Šta ćemo sa decom? — I odmah predloži da koliko sutra napustimo kuću i povučemo se kod prijatelja u selo, u Vranjsku, kod čika Aleksića. — Neće ovo dugo trajati. Nemačka je jako naoružana, a kod nas je rasulo u zemlji.

Potom sam izišla na ulicu i videla da se okuplja svet ispred prozora Branka Petrovića; on otvorи prozor i pusti radio da se čuje na ulici. Svakih pet minuta spiker jejavljaо o bombardovanju Beograda. Neko reče da je Beograd otvoren grad, pa ga Nemci zato tako dugo bombarduju. Naši Jevreji, uglavnom mladići, čas odu u mlin, čas se opet vrate. Svi čute, reklo bi se da niko ne diše. Negde oko podne, svet se povukao, a već pred veče počeše čitave porodice da napuštaju svoja ognjišta i da odlaze u bežaniju. I neki mladići iz mлина su otišli nekuda. Upitaše jednoga kuda će, a on reče da će s našom vojskom, pa dokle stignu. I mama i ja smo krenule u bežaniju.

Docnije smo se dogovorile koja će ići da obide kuću, pa je odluka pala da to budem ja. Nikad neću zaboraviti 13. april 1941. godine! Čim sam ušla u grad, ugledala sam Nemce na motociklima, u zelenim uniformama i šlemovima. Bojala sam se da ih pogledam, samo pružih korak, pa u

centar varoši. Nigde žive duše. Od buke motora zagluhnuše mi uši. Kod „Minjona“, prodavnice obuće preko puta kafane „Pariz“, izlog razbijen. Ovo je propast, pomislih, pa brzo požurih kući. Bair nem, čuti kao okovan, nigde nikog živog. Odahnula sam tek kad sam stigla u našu ulicu. Pred čika Brankovom kućom sedi čika Jova Radosavljević, invalid iz Prvog svetskog rata.

Brzo sam ušla u naše dvorište, zatim u kuću. Sve je na svome mestu. Zatim sam izišla na terasu i videla neku veliku gužvu na železničkoj stanici. Izišla sam ponovo na ulicu i srela jednu ženu sa džakom na leđima. Pozovem je i upitam šta se dešava, a ona mi reče da svi pljačkaju: Ciganji, seljaci, sirotinja, čak i gazde.

Neka odem na stanicu da vidim sama. Priđem bliže. Nepoznat svet promiče pored vagona, ispred vagona, penje se u vagone. Opšta gurnjava. Nekako sam uspela da se projbijem do magacina. Čuje se samo vika i psovka. Po zemlji, ispred i ispod vagona prosuti pirinač, pšenica, kukuruz. Malo dalje razbacane cipele, trube širokog materijala, ne znam čega i koga tu sve nije bilo. Opšti grabež. Ne zna se ko grabi i trpa u džakove. Iz jednog bureta od zejtina vire neke dečje noge. Požurim prema naslonu pored koga je stajalo bure, kad neka devojčica s loncem grabi zejtin sa dna bureta. Povučem je za noge i jedva nekako izvučem. Ko zna šta bi se sa njom desilo da joj nisam pritekla u pomoć.

Vratila sam se kući. Nekoliko mladića Jevreja stajalo je i posmatralo preko žičane ograde našu propast i sramotu. Upitala sam ih zašto i oni ne odu i ne uzmu pirinač iz prvih vagona. Oni su me tako prezirivo i ponosno pogledali da sam pocrvenela od stida. U tom trenutku je iz mene progovorila mržnja prema Nemcima, pa im rekoh: „Bolje uzmite vi nego Nemci.“ Kao po komandi odmahnuše rukom. Mada u teškoj situaciji, ipak nisu hteli da prisvoje tu-

đe, čime su pokazali svoje ljudsko dostojanstvo. Ma šta se pravite važni! – pomislih u sebi. Okrenem se i odem prema vagonu u kome su bile vreće s pirinčem. Popnem se u vagon i izbacim dve vreće, pa jednu po jednu, vukući ih po zemlji, jedva nekako dovućem pred njih i ostavim. Ljuta što mi nisu pomogli, okrenem se i odem kući. Još jednom pogledam zgrade po dvorištu i odlučim da se vratim u selo po majku. Oni i dalje stoje naslonjeni na ogradu. Gledaju bledi i izgubljeni, ali džakova nema. Prođoh po red njih kad me neko viknu po imenu. Okrenem se. Stolar, čika Josif, Jevrejin, samo reče: — Mara, danke!

Uz put sam sretala Šapčane iz Livada kako vuku pune vreće. Savili se pod teretom do crne zemlje. Nikog ništa ne pitam, jer znam šta vuku i odakle.

Mama je jedva dočekala da se vratim. Ispričah joj o svemu, o Nemcima da su stigli u Šabac, o onome što sam videla. Ona na to reče da je to uvek tako – nekom rat, nekom brat.

Taj ratni vihor donese i 10. maj 1941. godine. Iz bežanje smo se vratili kućama. U mlinu mnogo manje mladih ljudi. Nije prošlo više od 15 do 20 dana od ulaska Nemaca u grad i uspostavljanja okupacione vlasti, a za predsednika opštine je postavljen Branko Petrović, žitelj naše ulice i dотле činovnik u šabačkoj banci „Košnica“.

Dakle, toga 10. maja stigao je u mlin nemački oficir u pratnji dva vojnika. Svi smo se uplašili šta će biti. Posmatrala sam iz dvorišta. Ubrzo su izišli zajedno sa svim Jevrejima iz mлина. Postrojili su ih u vrstu, okrenute leđima prema meni. Nemački oficir je stao pred stroj i nešto govorio. Posle nekoliko minuta, vojnik je predao neki paket starijem Jevrejinu, a ovaj ga razmotao i počeo iz njega deliti svima žute trake. Kad je i poslednji u stroju primio traku, oficir je otišao iz mлина sa svojom pratnjom. Čim su

zamakli, otrčala sam u dvorište i zbumjeno, bez reči, gledala u ljude. Prišla mi je jedna grupa prijatelja i pokazala trake na kojima je pisalo „Jude“. Jedva sam nekako uspešla da upitam šta je to. Oni su čutali, oborene glave, bez reči ulazili u mlin. Mladić koga smo zvali Zoran baci traku na zemlju i poče je gaziti s besom i suzama. Gotovo svi su se povukli u mlin. Suočena sa stvarnošću, zanemela sam i otišla. Sećam se dobro da se Zoran više nikad nije pojavio na ulici sa trakom, niti je izlazio u varoš. Bio je često i gladan, ali nije htio da ode ni do prijatelja kod kojih je stanovalo na Kamičku.

Oko mene se okupiše Cigani, moje komšije. Ispričah im o tom strašnom prizoru i onako, više za sebe, rekoh: „Hitler je poludeo, ali ga svi slepo slušaju.“ Cigančica Milka, lepa devojčica, samouvereno reče: „Nas će štititi naš čika Branko! On je predsednik opštine. Ne bojimo se mi Nemaca!“ Međutim, posle mesec dana, i Cigani su bili pozvani u opštinu. Kad su se vratili kućama, pričali su kroz suze da im je neki činovnik pročitao nemačku naredbu kojom se ograničava kretanje po gradu. Policijski čas za njih i Jevreje kraći je nego za ostale građane. Sa trakama na rukama mogu se kretati po gradu od 7 do 18 časova. Na pijaci mogu pazariti posle 11 časova. Odmah nekako posle toga, po gradu su izlepljene plakate-obaveštenja sa gotovo istim tekstrom. Predviđene su i kazne za nepoštovanje naredbe: prinudan rad.

Cigani i Jevreji su bili podjednako obespravljeni. Ciganima je 19. juna zabranjeno da sviraju po šabačkim kafanama, a lekarima i zanatlijama Jevrejima naređeno je da prestanu da rade. Takva naredba bila je izlepljena i na kapiji mlina na nemačkom i srpskohrvatskom jeziku.

U mlinu se inače ne puši dimnjak. Ono malo zaliha nije dugo trajalo, pa su Jevreji više gladni nego siti. Ona dva

džaka pirinča koja sam prenela iz vagona, sad su im dobrodošla. Počinju da prodaju nakit i odeću da bi se prehranili. Nikad ne mogu zaboraviti ovo: jedna Jevrejka je iskoristila priliku da mi preko ograde mlinu pokaže očuvanu, gotovo novu bundu i da me zapita znam li nekoga kome može da je proda. Nisam znala ni vrednost bunde, ni kome bi je mogla prodati, ali sam joj na njeno navaljivanje preporučila neke uglednije i bogatije porodice. Sad se pogotovo svako snalazio kako je znao i umeo da bi se prehranio. Stolar Josif je pravio divne drvene sandale sa četiri kaiša – „apostolke“. On ih je tako veštio pravio da se drveni đon gotovo nije čuo pri hodu. Mnoge su žene išle po kućama da šiju. Plaćanje je bilo uglavnom u naturi i nešto u novcu. Za njih je bilo važno da se ishrane, jer za novac i onako nisu imali šta da kupe ni u radnjama niti na pijaci. Nemci su po radnjama sve pokupovali za svoj novac i u paketima poslali u Nemačku. Oni su gotovo odmah zaveli štednju, u prvom redu životnih namirnica: hleba, mesa, soli i šećera. U pekarima se prodavao hleb od brašna koje se zateklo; u kasapnicama nije bilo mesa. Seljaci su retko dolazili na pijacu i prodavali nešto malo voća i povrća. Za ishranu interniraca starao se, kao i ranije, njihov odbor. Vrstu i količinu namirnica nabavljadi su sami koliko su uspevali da kupe na pijaci posle 11 časova. Ukoliko su nešto nabavljali u radnjama, račune su im overavalni Nemci, pa je tek tada vršena isplata. O Jevrejima se uglavnom starao Savez jevrejskih opština sa sedištem u Rumi.

Jevreji su iz pekara dovozili na kolicima proju u dugim plehovima; bila je sva ispučala, nikakva. Izjutra su primali po jednu kutlaču nedovoljno zasladdenog čaja, a za ručak i večeru oko četvrt litra nekakve supe sa ponekim listom kupusa ili malo krompira, ili pasulj skuvan na vodi bez zaprške sa po nekoliko zrna. Hrana je bila loša, ali se oni nisu

nikad žalili; čutali su i trpeli. Ponekad sam nekom od njih pružila parče hleba, šolju mleka ili komad sira. Nudili su da plate, ali moja majka nije htela ni da čuje. Veoma sam im često kupovala hleb za njihov novac. Bili su neobično zahvalni za usluge koje sam im činila.

Proleće miriše. Mladi internirci naglo stare. Svaki dan na licu jedna bora više. A srce mlado. Reč je o jednoj nežnoj ljubavi dvoje mlađih. Oni se sreću u času koji obično nazivamo zakasnelim, kad iza ostaje tako mnogo, a ispred je tako malo. Rastanak je dakle neminovan. Ali mada je odlučen razumom, uslediće posle jednog tragičnog dana. Približava se dan kad će naši Jevreji napustiti dosadašnje prebivalište. Valjda je to kazna za ukradene trenutke nenađane sreće. Ona će neminovno stići dvoje zaljubljenih. Svako od njih dvoje nastaviće da živi, ali s jednom ranom više, ranom koja se nikad neće zaceliti. Sentimentalna ljubavna priča, ali ne plačljiva kakve su onda bile u modi. Pre bi se reklo – jednostavna i potresna, u kojoj naročito Rudi ispoljava razumevanje. Na ogradi je osvanulo olovkom nacrtano srce probodeno strelicom, a u njemu dva slova: RD, kao potvrda nedorečene ljubavi...

Kraj jula. Jevreji su se spakovali. Sutra će ih Nemci iz mlini i magacina prebaciti kamionima u logor na Savu. Mladost ulice dogovorila se da priredi svojim priateljima neku vrstu oproštaja, i to da rastanak bude bez suza. Letnje veče tiho i mirno, puno iščekivanja. Ako zlikovci Nemci naiđu, povući ćemo se svi u dvorišta.

Svečano odeveni za ovu priliku i ovo vreme, mladići, devojke i deca naći će se pred mojom kapijom na klupi. Devojke sede, mladići stoje. Tu su Laza i Nikola sa violinama: tiho sviraju, a ruke im drhte. Zvuk violina razleže se kroz nemu i pustu ulicu. Razleže se setna pesma *Teško mi je zaboravit tebe*. Peva Spomenka, a svi je mi tiho pra-

timo. Čitav hor. Ređaju se sentimentalne i rodoljubive pesme *Kreće se lađa francuska, Tamo daleko... i Vesel'mo se, drugovi, uz tu čašu vina, ovaj život ne traje hiljadu godina.* Krpe dogorevaju, dim guši, a komarci beže.

Veliki i potresni događaji ponesu ljude. Okupacija koja je tu, okružuje i nas i njih, određuje naše postupke, ostavlja nam u presudnim trenucima veoma malo izbora. Krišom sam savetovala Zoranu da mladići pobegnu u šumu i da se bore sa našima, jer svaki od njih je sposoban da nosi pušku.

— Ne mogu. Sve će naše streljati ukoliko se ne zateknemo svi na broju, a Nemci znaju po spisku tačno koliko nas ima.

— Ko im je dao spiskove? — upitah.

— Naša jevrejska uprava. Znaš, Maro, mi smo se svi u ovoj situaciji opredelili za najteži put, koji je jedino ispravan. Ko pođe tim putem, postaje junak.

Takov je bio i ostao životni put bečkih Jevreja: studenata Encla, prerano uozbiljenog i uvek željnog znanja; trgovca Eda, obdarenog i osećajnog; fabričkog radnika Rudija, poletnog, vedrog, a ipak romantičarski zanesenog. Na rastanku sa ovim mladićima, od kojih je svaki na svoj način bio jednostavan, spontan i srdačan, verovatno bi malo ko od nas osetio u njima još i herojske kvalitete. A ko bi još mogao i da nasluti koliko se junaštva, snage i požrtvovanja krije u starijim ljudima i ženama iz mlin?

Sutradan ujutro stiglo je pred mlin nekoliko kamiona sa naoružanim Nemcima. Vojnici hitro iskočiše iz kamiona, a jedan, valjda neki podoficir, odsečnim korakom uđe u mlin. Ne potraja dugo, a Jevreji počeše da iznose slamarice i krevete i da tovare u kamione. Na posletku, mlađi i snažniji muškarci utovariše stolove i kazan u poslednji kamion. Žene i ljudi, okamenjeni, sa rancima na leđima, stoje i čekaju da krenu peške u logor. Stisak ruku. Suze teku.

To je nešto što je jače od nas, komšija. Svi smo potišteni. Sada je 500 ljudi manje u ulici. Nemci gledaju. Neka gledaju. Niko od nas nije se na to osvrtao.

Jevreji su zanavek napustili mlin. Ostalo je oplakano zdanje do dan-danas, a na njemu nema obeležja da su u njemu živelii i radili bečki Jevreji.

U istom danu, 1.107 Jevreja postadoše prvi logoraši u logoru na Savi. A taj logor je formiran na desnoj obali Save, tamo gde su pre rata bile vojne barake. Internirci su uredili šest drvenih baraka da bi se nekako smestili u njih. Pod u barakama bio je od zemlje, a prozorska stakla polupana, pa su Jevreji prikučali daske. Ceo prostor na kome su se nalazile barake ograđen je bodljikavom žicom.

Barake su bile duge četrdeset pet, a široke deset metara. Svaka je imala dva glavna ulaza: jedan na severoistočnoj, drugi na jugozapadnoj strani. Spolja se ulazilo u mali hodnik, iz njega u dve velike sobe. I na drugoj strani je bio isti raspored. Pored glavnih ulaza, svaka baraka je imala i dva sporedna sa bočnih strana. Na sredini barake, pred ulazima, podignuta je mala nastrešnica. Stepenicama se pelo na trem, a iz njega se na dvoja vrata ulazilo u dve sobe koje međusobno nisu bile povezane. Svaka baraka je imala svoju nenapisanu oznaku: prva, druga, treća, četvrta, peta, šesta. U četiri barake bili su smešteni bečki Jevreji, a u dve šabački, i to posebno muškarci, posebno žene sa decom.

Sve ove barake su porušene, kao i most na jugoistočnoj strani. Nestali su nemi svedoci. Ostala je samo česma, arterski bunar, na sredini bivšeg logora.

U logor se ulazilo sa dve strane: sa jugozapadne i sa jugoistočne. Prvi most preko Kamička služio je za prelaz nemackih oficira i vozila, a drugi, drveni, pokretni most, za prelaz logoraša. Pored oba mosta stajala je nemačka straža. Kroz sredinu logora vodio je put do logorske uprave. S

druge strane puta, bliže Savi, nalazilo se više zgrada u kojima su pre rata bili pontonski čamci. U prvoj zgradi do rečice Kamičak Nemci su držali opljačkane jevrejske stvari. U zgradi do nje bila je smeštena kuhinja u kojoj su Jevreijke spremale oskudnu hranu. U trećoj zgradi bile su vešernica i radionica u kojoj su radili Jevreji zanatlige. S desne strane puta od drvenog pokretnog mosta, Jevreji su po naređenju uprave logora prekopali zemlju i zasadili jesenje povrće.

Inače, Jevreji su u grupama odlazili na prinudni rad u gradu. U internatu Učiteljske škole, zadužbini Stane M. Milovanović, Nemci su imali svoju bolnicu. U bolničkim prostorijama, u Krajskomandi (koja je bila smeštena u hotelu „Zeleni venac“), u Feldkomandi (zgrada današnjeg Sekretarijata za unutrašnje poslove), u nemačkoj kasarni smeštenoj u „Zelenoj školi“, po privatnim kućama u kojima su stanovali nemački oficiri, Jevreijke su radile najgrublje poslove: ribale podove, brisale prozore i održavale sanitарне uređaje. Muškarci su prevlačili nameštaj iz jednog u drugo nemačko nadleštvo, i to sve ručno. Jednog dana srela sam čika Josifa, stolara. Tvrdo radničko lice izbratzdano dubokim borama, ali hrabro i plemenito. Išao je po gradu u sva nemačka nadleštva, sa trakom na ruci i prskalicom na leđima, i hlornim krečom dezinfikovao klozete. Sreli smo se kad se vraćao iz varoši preko železničke stanice u logor. Neopaženo i na brzinu, na lošem srpskohrvatskom jeziku, ispričao mi je da mu je žena bolesna i da leži u logoru. Ćušnula sam mu u ruku paklo cigareta i šibicu, jer nisam ništa drugo imala uza se.

Bespomoćnost Jevreja u sprovođenju nacističkog genocida ostavila je neizbrisiva sećanja. Idući ulicama porobljenog grada, u grupama, sa žutim trakama, bez stražara, Jevreji su nosili ljubav za taj grad, drvorede, prolaznike koji se usuđuju da im gledaju u oči ne plašeći se fašista u

zelenim uniformama na čijim je opasačima pisalo „Bog je sa nama“, ali umesto srca imali su kamen u grudima.

Kupala sam se u blizini logora iza „Mačvinog“ kupatila koje je bilo određeno samo za Nemce i folksdojčere. Kako su bili gadni! Crvena koža sa žutim pegama po rukama i leđima, riđa kosa, zle oči, uhranjeni, a svi oko njih gledaju. Svaki je nosio oko vrata lančić s metalnom pločicom koja je dostizala do grudi. Jedni se kupaju i rashlađuju u vodi, a drugi sede pod tremom za stolovima i piju hladne špricere. Pevaju, ali ne razumem reči; sećam se još samo refrena – *Lili Marlen*. Nisam mogla ni da ih gledam, ni da ih slušam.

Ne potraja dugo, a iz vode iziđoše moji drugovi Jevreji, moje komšije i prijatelji. Strašno sam se obradovala. A kako i ne bih: ovo je bio prvi susret posle njihovog odlaska iz mлина. Na moje pitanje otkuda oni, Enci mi je rekao da toga dana nisu išli na rad, pa su se njih trojica dogovorili da krijući doplivaju do nas, misleći da su došli i ostali naši drugovi i drugarice. Morali su da se kriju zato što im je zabranjeno da se kupaju. O boravku u mlinu govorili su kao o lepim i sretnim danima, a sada im je strašno. Hrana užasna, ni proje nema svakog dana. Mnogo rade. Po celu noć pretovaraju teške džakove. Dalje kaže: „Naređeno nam je da niko ne sme pasti sa džakom u vodu. Ko to ‘namerno’ učini biće streljan na licu mesta, jer ako se vlažna pšenica naspe u šlep, proklijaje do Nemačke, a to je onda otvorena sabotaža. Za jednu noć ispraznili smo sve rezerve koje su se zatekle u mlinu. Sad znaš kako nam je!“

Nešto kasnije stigli su i ostali: Muša, Vera, Laza i Nikola. Svima je bilo drago kad su ugledali svoje prijatelje. Mi smo se kupali svakog lepog dana, a oni su retko kad imali priliku da pobegnu iz logora i da nam se pridruže. A nije im bilo lako da se krišom vrate u logor.

Pucnji u noći između 20. i 21. avgusta stravično su odjeknuli. Skočila sam iz postelje i otvorila prozor da bolje čujem odakle dolazi pucnjava. Majka je već bila budna. Ona me potera natrag u krevet rečima: — Hajde, lezi! Ko zna ko je noćas platio glavom. Možda su taoci? Zar jedan Nemac vredi više od sto Srba? Čija li će majka zakukati? Ko zna? U ratu sve majke crnu vunu predu. Dušmani su to — završi majka svoj monolog, a potom je uhvati neko čudno drhtanje.

Pre zore bili smo svi budni: otac, majka i ja. Nikud ne smemo iz dvorišta jer je još mrak. Nikad da svane. Najzad se na kapiji oglasi Joka. Požurivala me je da idemo po hleb, inače će se razgrabiti ako zakasnimo.

Joka, Muša i ja brzo krenemo preko Bare i jevrejske baštne pravo u pekaru Dušana Leskića. Noge nam mokre od rose, a pred zoru je padala i kiša. Žurimo i ne osećamo hladnoću. Hleb je prodavan u dvorištu pred radionicom. Dok smo stajale u redu za hleb, jedna žena je ispričala da su Nemci noćas izveli iz kuće doktora Boru Tirića i ubili ga s leđa kod arterskog bunara, na Maloj pijaci (danas je tu soliter fabrike „Zorka“). Nismo mogli verovati u takvu grozotu, ali kad smo se našle na ulici, videle smo da jedan čovek leži u krvi na kockastoj kaldrmi, a malo dalje još jedan.

Požurile smo kući stravično uplašene. Nekako po inerciji smo krenule prema centru grada. A tamo nove strahote. Kod Narodne banke dvojica starijih Jevreja interniraca vuku ubijenog i krvavog čoveka po trotoaru prema električnom gvozdenom stubu kraj kojega su stajala druga dva Jevrejina i oko stuba vezivala debeo konopac. Okrenule smo glavu, jer nismo više mogle da gledamo. Međutim, preko puta Zemljoradničke zadruge ležao je u krvi neki mladić u koporanu i čakširima.

Idemo dalje. Opet mrtvi i opet Jevreji stoje kraj njih. Kao da se sa užasom pitaju: kako izvršiti taj strašni čin?

Kako obesiti ubijenog, i ko će smoći snage da to učini? Jednoj žrtvi stavljena je omča oko vrata, a ostatak konopca leži u krvi. Prolaznici žure oborene glave, a žene brišu suze kao i nas tri. Svuda samo užas. Nema reči kojima bi se taj prizor mogao opisati. Taj dan je bio dan opšte žalosti i nemog protesta u gradu.

Vec̄ oko podne tačno se znalo ko je ubijen i obešen: doktor Bora Tirić i abadžija Milutin Jovanović izvedeni noću iz kuće; doktor Alfred – Bata Koen, iz vile Miodraga Petrovića u Vranjskoj doteran u Okružni zatvor, a odatle izведен i ubijen; žitarski trgovac Rista Ukropina izведен iz kuće; na Bairu su platili glavom zemljoradnici Milutin Petrović, Milutin Misojčić, Milorad Misojčić, Nikola Perić, Dragoljub Dabić i Velimir Dukić.

Sutradan, 22. avgusta, Jevreji su one iste leševe koje su samo dan ranije vešali morali da pokupe sa šabačkih ulica i da utovare na opštinska kola kojima se vuklo đubre. Kola su prošla našom ulicom, a iz njih su virila bosa žuta stopala, čakšire, koporan i žuta stegnuta pesnica streljanog mladića. Kola su išla polako, kao prava pogrebna kola, samo za kolima nema uplakanih i u crno zavijenih majki, očeva, žena, braće, sestara i dece, nego ih prate Jevreji sa lopatama. Nije bilo žive duše koja nije oplakala i mrtve u kolima i žive za kolima. Ubijene su sahranili u zajedničku raku na donjošorskom groblju.

Istog dana posle podne okupili smo se ponovo na plazi. Prepričavali smo ono što se desilo u toku dana. Najpotresniji je razgovor sa Zoranom, koji sav očajan kaže za sebe da je još živ, ali se posle krvavog prinudnog rada oseća kao mrtav. On je još pod strašnim utiskom onoga što je morao da radi – da veša mrtve ljude. Toliko je bio uzrujan i nesrećan da se umalo nije srušio; pridržala sam ga u poslednjem trenutku. Kad se najzad malo pribrao, počeo je nešto smirenije da priča o dolasku šabačkih Jevreja u logor:

— Ima ih šezdeset troje. Nemci su ih smestili u petu baraku, pošto su ih prethodno pretresli i oduzeli im sve što je imalo vrednost: novac, posteljno rublje, garderobu i hranu. Krojač Melemed je već prve noći oslepeo od bola i nalazi se u teškom duševnom stanju. Doktor Russo i naši lekari Berkverk i Markus pružili su mu pomoć koliko su mogli. Svi su očajni. Ne mogu da shvate i da se pomire sa tim da su morali u logor i pored toga što im je imovina opljačkana i što su Nemcima dali još oko pola miliona dinara. Što se tiče žena, Nemci im ne daju mira. Ako ne peru vojničko rublje, onda ga krpe, prišivaju dugmad ili Peru posteljni veš iz bolnice. Ne vade ruke iz korita. Za dan ope-ru po sto čaršava! Sve su se mnogo promenile i omršale.

To je bilo naše poslednje viđenje. Junaku sa granice života poželeta sam da ga sunce greje.

Život je jurio između zlokobnih žica u logoru, u prisustvu šmajsera nabijenih mećima bržim od svakog bega. U tom beznađu, ipak ih je grejala nada da će ukoliko prežive biti tri puta više sunca u slobodi koju svi očekujemo.

Početak septembra. Govori se da su partizani nadomak grada. Nemci nigde ne mrdaju, ne prave izlete u okolna sela i ne vraćaju se sa opljačkanim guskama i patkama. Voz Šabac–Koviljača ne saobraća. Železničari pričaju da su partizani zauzeli Loznicu i Banju Koviljaču. Ne čuje se pisak lokomotive, meni tako drag. Železnička stanica opustela; samo je nekoliko „klasa“ postavljeno na kolosek izvan stanice, prema fabrici „Zorka“. Belogardejci čuvaju stražu.

Napad partizana očekivan je svakog dana. „Zelena škola“ puna je Nemaca umesto da je puna dece, kako je želeo Andra Jovanović u svome zaveštanju. Nemački stražari pred školom ne dozvoljavaju vodonosama da se zadržavaju na arterskom bunaru.

Uoči 21. septembra sedeli smo na klupi pred mojom kućom i prisećali se kako su seljaci prošle godine terali stoku našim sokakom na vašar. „Gospojinski vašar“ u Šapcu bio je nadaleko čuven. Uoči Male Gospođe gotovo u svakoj kući pravljena je velika gozba. A sada nema ništa. Ovce ne bleje, goveda ne riču, prasci ne skiče u kolima. Šabac opasan žicom. Na svim prilazima gradu bunkeri, veliki kolutovi bodljikave žice, nemački stražari. Niko ne može ni u grad ni iz grada. Blokada. Čeka se čas. Misli se na partizane, na oslobođenje, na pune pekare hleba, bakalnice prepune čokolade i bombona, na pitu i štrudlu na stolu, na pasulj s rebrima u loncu. Sve to predstavlja samo prošlost.

Okupacioni dnevni list *Novo vreme* piše samo o tome kako Nemci napreduju prema Moskvi. Lažu. Sve što piše u novinama je čista laž. Po gradu izlepljene ogromne plakate: „Ko prokaže komuniste dobiće sto hiljada Nedićevih para nagrada.“

Majka me poziva u kuću i ja se moradoh pokoriti preko volje. „Ko da legne s kokoškama!“, pomislih, ali posle večere moradoh u krevet. Čini mi se da sam tek zaspala kad se prolomiše pucnji kroz tihu septembarsku noć. Počelo je. Već oko ponoći nestalo je svetla. Zauzeta električna centrala. Nemci brane most.

Ujutru naši svinjci osvanuše puni četnika. Sad nam je bilo jasno da od fabrike „Zorka“, preko Dudare, železničke stanice i Bare napadaju četnici. Tako se gotovo dva dana nije ni jelo, ni pilo, ni spavalо. Borba je jenjavala. Trećeg dana čuli su se još samo pojedinačni pucnji. Ustanici su opkoljeni. Slobodarski hici zamukli su 23. septembra. Sloboda je još daleko.

Ne potraja dugo, a Nemci, naoružani do zuba, počeše upadati u dvorišta, u kuće, i isterivati muškarce na ulicu.

Kad su ih sve pokupili, poteraše ih u dvorište „Zelene škole“. Tek negde oko podne, opštinski dobošar, čika Boško, poče lupati na čošku kod Kolenca. Svi potrčasmo da čujemo. On čita saopštenje: „Svi muški građani od četrnaest do sedamdeset godina moraju napustiti svoje domove i poneti sa sobom hranu za dva dana. Ko se posle jednog časa nađe u kući prikriven biće streljan!“ Sve žene povikaše da su naši muškarci već isterani iz kreveta. Bilo je i takvih koji su oterani u gaćama i pidžamama. Mi nekako otrčasmo do škole, a naši sede. Zapitam oca gde je čika Branko, a on mi odgovori da su ga Nemci još jutros odveli verovatno u opštinu. Nismo mogli dalje razgovarati, jer nas je oterao Nemac stražar.

Između 12 i 16 časova Bairčani su bili oterani na Mihailovac, a već negde oko 17 časova dogovorismo se nas nekoliko da zamolimo jednog nemačkog vojnika koji je ceo dan patrolirao našom ulicom da nam dozvoli da našima odnesemo hranu. On je pogledao na sat i rekao nam da će ga za pola sata smeniti drugi vojnik, pa ako možemo stići do kuća i vratiti se za to vreme, onda će nam dozvoluti. U trku stignemo kući po već spremljen hleb, šerpicu, kašiku i nešto od odeće, pa opet pohitamo do vašarišta. A tamo, sećam se, kako se uđe s leve strane – naši, a s desne – Jevreji. Svi sede. Odjednom se podiže na stotine ruku. Ne mogu da se snađem. Izvadih jedan hleb i pružih ga jednoj Jevrejki, ali me nemački vojnik odbi vičući: — Los, los!

Potom ugledah oca kako me zove rukom. Žurno mu pružih vreću. Svi moji, otac, brat i zetovi, bili su zajedno. U tom trenutku mi abadžija Ivan Gajić pruži ključeve i zamoli da ih odnesem njegovima.

Opet trkom kući. Majke su nervozno čekale, jer se bлизило vreme smene straže. Nijedna od nas nije imala snage da progovori od silnog umora i uzbuđenja. Tek posle pre-

daha ispričala sam majci da sam našla oca. Niko ne zna šta će biti s ljudima koje su Nemci pokupili. Jedni tvrde da će ih streljati, drugi se nadaju da neće. Ugledasmo Miodraga Petrovića, predsednika opštine, i požurismo mu u susret. Najsmelija među nama upita ga: — Čika Mile, šta će biti sa našima? — našta on, malo govorljiv i uvek činovnički gospodstven, odreza bez trunke saosećanja: — Ne znam.

Mi se skamenismo. Ako on ne zna, ko će onda znati? Streljaće ih? Više od pet hiljada ljudi da pobiju?! Strašna misao koja zaustavi dah i sledi krv u žilama.

Kaznena ekspedicija stiže preko Save 25. septembra čak sa Lamanša iz Francuske. Rano ujutru, nemački vojnici počeše besno razvaljivati kundacima veliku kapiju na mojoj avlji u koju se sjuri nemačka komora. Jedna starija vojničina mi naredi da izvedem stoku iz štale. Potom komšije ispregoše štajerce i uvedoše ih u štalu. Na malu kapiju stigoše namršteni i besni esesovci. Zatražiše sobu za prenoćište. Ja sam ćutke otključala kuću, potom sam izišla na terasu i pogledala u pravcu Dudare. Učinilo mi se da u logoru na Savi vidim ženske figure. Ne mogu jasno da razumem, jer se magla sporo diže. Uto stiže i Muša, pa počesmo zajedno gledati. Ona potvrdi da su ono Jevrejke. Sigurno su ih Nemci sinoć vratili sa Mihailovca. Radosno strčasmo niz stepenice da to kažemo mojoj majci. Ona zavrte glavom i reče: „Švabe su to, deco! Žene vratili, a ljude će streljati!“

Oko podne dopre odnekud miris paljevine. Šta li gori? Niko ne zna. Pred veče iziđem na ulicu. Joka viće: — Ma-ro, brže! Nemci teraju žene i decu!

Lepo se vidi: žene vuku decu i nose bošće u rukama i zamiču za kafanu „Zlatna slavina“.

Šapatom se priča, jer i zidovi uši imaju, da su se parti-zani junakački borili za svaku kuću. Neizvesnost i strah su

stalno prisutni. Sutradan je kaznena ekspedicija napustila naše dvorište i krenula da seje pustoš i smrt širom Podriњa. U toku tri-četiri dana u Bari je stalno štekao mitraljez. Streljali su seljake iz Mačve. Očevidac sam strašnih prizora. Pronese se vest da je Crveni krst nekako uspeo da pripremi pakete i za naše koji su oterani i za Jevreje. Tek tada smo saznali da su živi i da su u Jarku. Majka je odmah, na brzinu, spremila paket i ja krenuh da ga odnesem. Kod zelene pijace već stoje kola natovarena paketima. Otegao se red kola od opštine do kafane „Žirovni venac“, pa i dalje. Šapčanke kočijaše, a od muškaraca su ostali pekari, električari, požarci, policajci i folksdojčeri sa crnim kukastim krstovima na beloj traci oko ruke. Na čelu tužnog karavana sedi na kolima Manda Sandić.

Pred veče su se sve Šapčanke vratile žive i zdrave. Odmah se pročulo da su Nemci terali naše trkom 23 kilometra do Jarka. Na tom krvavom putu ostalo je, kako kažu, 800 Šapčana. Kasnije se saznalo da je bilo 5.000 naših kojima su Nemci priključili 1.100 Jevreja interniraca i domaćih iz koncentracionog logora na Savi.

Sutradan su Nemci i ustaše naterali kundacima i batinama masu od preko 6.000 ljudi da trči. Da bi ih što više namučili, Jevrejima koji su se nalazili na začelju kolone naredili su da u trku s jednom zaprežnom kuhinjom izbiju na čelo kolone. U tom krvavom maršu ostalo je zanavek pet Jevreja interniraca i tri domaća.

Šapčanke opet kreću 30. septembra u Jarak po naše iz nemogle, stare i bolesne. S jedne strane sreća, a s druge – u Bari se opet čuje mitraljez. Krvava žetva pijanih Nemača ne prestaje. Posle podne toga 30. septembra naši su se vratili. Na ulicama nigde žive duše. Nemačko naređenje. Roblje je pametnije od zavojevača. Iza zavesa na prozorima vire majke, sestre, supruge i deca. Svi napregli oči da bi u

koloni koja se jedva kreće ili u kolima prepoznali svoje. Međutim, kolona je otišla dalje, u kasarne na Senjaku, što znači – opet iza žica.

Tada je nastalo krvoproljeće. Nemci samo streljaju. Jesen plače, plaču žene. Uz pomoć izdajnika, Nemci u logoru odvajaju grupu po grupu i streljaju u Velikom i Malom zabranu, u samom kasarnskom krugu, na svim stranama. Kud god se makneš – groblje. Šabac krvlju plaća slobodu, veran svojoj tradiciji iz minulih ratova.

Ujutro, Nemci teraju bećke i šabačke Jevreje da ljude koji su pobijeni u podrumu Kneževićeve kuće, zato što nisu poštivali nemačku naredbu, izvuku na ulicu i utovare u kola. Leševi žrtava su već zaudarali, raspadali su se. Za tih nekoliko dana koliko su Jevreji proveli u logoru, Nemci su ih strašno mučili. Tukli su ih, pa onako gladne i iscrpene terali na najteže fizičke radove, mada su imali radne snage napretek. Prijatelji i poznanici jedva su uspevali da Jevrejima doture nešto hrane. Onda su ih pred veče 6. oktobra sproveli u logor na Savi.

Ne znam da li je to bila noć 12. ili 13. oktobra 1941. godine, ali bilo je vetrovito, a crni debeli oblaci premetali su se jedan preko drugog kao pomahnitali. Kao da se spremaju potop. Vetar je zavijao kao usred groblja. Sutradan smo dobili crne vesti kao što je bila crna prošla noć. Nemci su oterali Lazu, Nikolu, Prodana, Gagu, Buju, Svetu, Vitu i Jovu u grupi od preko stotinu ljudi – sigurno na streljanje. I opet lelek i jauci bespomoćnih porodica. Kuće u crno zavijene. Sveće dogorevaju na pragu, jer mrtvac nije u kući. Ipak, u duši postoji zračak nade: možda su ih oterali u Nemačku na prinudni rad. Nada se čas budi, čas gasi, ali se sa strahom prepostavlja da su ih Nemci streljali zajedno sa Jevrejima emigrantima i domaćima. — Sve u svemu – govorio je naš narod u to krvavo vreme – kako god se

okreneš, leđa su ti ispred pušaka, revolvera, šmajsera i mitraljeza.

Tragediji u Zasavici prisustvovalo je oko četrdeset ljudi iz grada i okoline koji su iz lagera na Senjaku oterani preko Save u Klenak, potrpani u marvene vagone i oterani u Sremsku Mitrovicu. Zbijeni, gladni i žedni, oni su samo mislili na sudnji čas, jer je to vreme bilo vreme smrti.

U zaseoku Poloj, koji se nalazio između Save i puta Mačvanska Mitrovica – Zasavica, iskopali su jamu dugu 202 metra, široku 2-2,5 metra i duboku oko 2 metra. Nisu znali kome kopaju raku, po svemu neobičnu, koja je bila udaljena od Save oko 150, a od puta 200 metara. Svuda unaokolo mokri neobrani kukuruzi i poneka kuća bez čeljadi. Seljaci su pobegli iz sela pred kaznenom ekspedicijom, a u dvorištima gladni psi zavijaju kao da slute najstrašnije. Nemci pobijaju pedeset kočeva koji imaju isto rastojanje jedan od drugoga, a udaljeni su oko 3 metra od gomile zemlje izbačene iz rake.

Obalom Save ukaza se duga kolona izmučenih i isprebijanih ljudi. Jaka nemačka straža tera Jevreje i Cigane koji su doterani vozom iz Šapca. Iz kolone izvedoše partiju starijih ljudi. Svaki je morao da opkorači koćić da mu bude između nogu, a lice okrenuto prema jami. Iza njihovih leđa, udaljena oko desetak metara, nalazila se smrt – dva nemačka vojnika s puškom na gotovs. Dve smrti uperene u jedan život. Vučji poručnikov pogled zasjao je metalnim sjajem kada je osuđenima na smrt naredio da stave u čebe sve dragocenosti koje imaju kod sebe. A čebe su nosili ništa manji zlikovci, golobradi vojnici, pripadnici Hitler-jugenda.

Komanda: plotun. Stroj se kao pokošeno žito svalio na mokru i blatnjavu zemlju. Oficiri prilaze žrtvama i revolverskim hicima ubijaju one koji su još davali znake života.

Stariji ljudi su, pušeći cigaretu napravljenu od duvanskih otpadaka istresenih iz džepova, izlazili iz stroja mirno na streljiste kao da idu u posetu prijatelju u rodnoj Poljskoj, Čehoslovačkoj, Austriji i Nemačkoj. Verovali su da će smrt bar mladost poštediti, produžiti joj život, nadu, a ne hod po mukama dok gleda smrti u oči.

Prvog dana su streljani bečki i šabački Jevreji, a drugog Cigani. Milorad Jelesić, zemljoradnik iz Majura, očeviđac i svedok ovih zločina, bio je doveden iz šabačkog logora da zakopa streljane, pa je o svemu ispričao sledeće:

— Na sam Mioljdan izveli su mene sa grupom od četrdeset ljudi, preveli u Mačvansku Mitrovicu, a odatle u Zasavicu. Uz put smo mislili da ćemo biti streljani. Oterali su nas na Savu i zapovedili nam da sednemo. Zemljiste je bilo barovito, pa smo ih molili da nas ne muče, nego da nas odmah pobiju. Jedan Nemac, koji je govorio srpski, rekao je da nas neće pobiti, nego da smo potrebni kao radnici. U tom trenutku došla je jedna nemačka četa od oko 150 vojnika. Ovde je Nemcima doteran ručak i svi su ručali. Potom je iz pravca Mitrovice privredena jedna grupa od oko 50 ljudi u građanskom odelu; poznao sam da su bili Jevreji. Pošto su predali u čebe valjda novac i druge stvari od vrednosti, Nemci su ih streljali. Mi smo odmah trkom prišli i poubijane bacili u raku, a pre toga su nam Nemci naredili da im pretresemo džepove i sve izvadimo iz njih. Takođe, da im skinemo i prstenje. Kako se prsten kod mnogih nije mogao skinuti, Nemci su mi dali klješta, pa sam sekao prstenje i davao im. Još pre bacanja u raku video sam kako su Nemci poubijanima čupali zlatne zube, kad nekome ne bi mogli da ih izvade, odvaljivali su ih cokulama. Kad je sa prvom partijom streljanih bilo gotovo, mi smo se trkom udaljili opet iza streljačkog stroja, a iz kukuruza je privođena druga partija i s njom je postupak bio isti. U samo

veče vratili su nas natrag u Sremsku Mitrovicu i svu četredesetoricu zatvorili u jedan vagon. Sutradan smo ponovo odvedeni na isto mesto u Zasavici, i streljanje je počelo kao i prethodnog dana. Dok su prvog dana streljali samo Jevreje, drugog dana bilo je više naših Cigana nego Jevreja. Za sve vreme streljanja, Nemci su fotografisali žrtve pred streljanje kako opkoračuju koćeve, nas kako nosimo leševe u rake, streljački stroj i druge trenutke u vezi sa streljanjem. Prve večeri ostavili smo raku s leševima nezatrpanu, pa smo sutradan zatekli više kerova kako nagrizaju leševe. Jedan Nemac ubio je jednog kera i rekao da su oni koji su pobijeni takođe kerovi, a ovaj pravi ker kojega je ubio jeste ubijenima brat.

Tetka Ana je živela samo za čika Josifa. Posle njegove smrti, ona se naprsto skamenila. Osušilo se sitno nežno lice, u besanim noćima se izgubilo nekuda. Bilo je gotovo nemoguće prepoznati nekad lepe i plemenite crte žena koje su se jedva kretale. Išle su na prinudni rad u Krajskomandu – težak, ponižavajući rad – ali su se tu mogле barem ogrejati. Jadnice! Telo im boluje od studi i gladi u drvenim barakama, a duša im posrće i pada od muka, kao da je pijana. Dokle će izdržati? Dokle će ih mučiti? Sve je izgubljeno i pokopano. Čeka se smrtni čas. Zima, srce puca. Oko 10 časova 26. januara 1942. godine, u dotrajaloj odeći i obući, kreće grupa žena i dece preko Save u Klenak – u susret smrti. U marvenim vagonima, promrzle, Nemci ih prebacuju do Rume.

Posle su klenački železničari sa užasom pričali da su Jevrejke, gotovo potpuno promrzlih ruku, ubacile decu u vagone, a nekoliko dečjih kolica ubacili su im oni, železničari, uz udarce kundaka nemačkih vojnika i već odavno poznato: los, los. Kasnije su razne priče kružile o Golgoti koju su doživele Jevrejke i njihova deca na putu smrti. Od

Rume do Zemuna morali su pešice. Zima je bila ljuta, put dug, pa su manja deca padala u dubok sneg. Bela smrt je kosila. Deca su se smrzavala u naručju majki koje su po-kušavale da ih zagreju svojim grudima. Majke su sahranjivale smrznutu decu na brzinu, u sneg, verujući da će ih ljudi pokopati kad grane proleće.

Supruga Kurta Hilkoveca izgubila je putem svoje troje dece. Najmlađe, koje je rođeno u Šapcu, smrzlo joj se na grudima. Majke su od bola za svojom decom gubile pamet. Pustim smrznutim putem razlegao se jauk. U bolu su čupale kosu, grebale lice, tukle se rukama u prsa. Na putu smrti ostale su smrznute i starije žene. One koje su bile mlađe i snažnije stigle su u logor na Sajmištu. Ali su živele samo do maja – sve su poubijane.

Nemci su izgubili rat. Zavojevači su postali zarobljenici. Žitarski magacini Praške banke u kojima su živeli Jevreji emigranti postali su lager za zarobljene Nemce. Kad su ubijali nedužne ljude, oni nisu ni slutili da će sopstvenim rukama prebirati njihove kosti i stavljati ih u humke koje su postale svetilišta.

Dr Miodrag – Mile Petrović

MIODRAG PETROVIĆ – ŽIVOT VREDAN POŠTOVANJA

Doktor pravnih nauka Miodrag – Mile Petrović, bio je predsednik Šabačke opštine 1939. godine kada su Jevreji iz Kladova prešli u Šabac. Zasluge za ovaj čin pripisuju se njegovoj humanosti i hrabrosti, jer u strahu za sopstvenu sudbinu niko ovim ljudima nije smeо pružiti prijateljsku ruku. Svakako je na njegovu odluku uticala i činjenica da je u toku celog života održavao prijateljske veze s ljudima svih vera, a mnogi od njih bili su Jevreji. Iz današnje perspektive to ne izgleda neobično, ali u vreme uoči Drugog svetskog rata, kada mnoge države nisu smele da se suprotstave politici Sila osovine, takvi postupci jesu bili hrabri.

Miodrag Petrović je rođen 24. maja 1894. godine u Šapcu. Otac mu je bio znameniti šabački advokat – Draža, jedan od prvaka Radikalne stranke. Do dana današnjeg Šapčani prepričavaju njegove advokatske bravure i ispredaju legende o njegovom političkom uticaju. Kada je kralj Aleksandar I Karađorđević, pred put u Francusku, gde je tragično završio život, posetio Šabac 1934. godine, u ime Šabačke opštine pozdravio ga je niko drugi do – advokat Draža Petrović. U Šapcu i danas postoji izreka – *Nemoj da te presavijem kao Draža tabak.*

Miodrag Petrović je osnovnu školu i gimnaziju završio u Šapcu.

U Prvom svetskom ratu se priključio srpskoj vojsci, prešavši, preko Albanije, u Grčku. Upućen je, još u toku rata, u Francusku. Tadašnja vlada je uputila u Francusku više mlađih Srba – na školovanje, želeći da sačuva budućnost zemlje. Na taj način osiguran je posleratni oporavak Srbije.

Petrović je studirao prava u Francuskoj, u Ganu, na fakultetu AIX EU PROVANCE. Diplomirao je 12. februara 1920. godine. Iako je imao priliku da po završetku studija ostane u Francuskoj, ipak se, kao patriota, vratio u zemlju.

Nekako prirodno je izgledao njegov put po povratku u otadžbinu. Kao sin istaknutog radikalског prvaka, obrazovan, posvetio se diplomatiji. U diplomatskoj službi proveo je 7 godina, od 1920. do 1927.

Bio je, najpre, prvi sekretar naše ambasade u Briselu. Za vreme službe u Belgiji, 1921. godine, rodila mu se najstarija kćerka Ljiljana.

Diplomatsku karijeru nastavio je kao jugoslovenski konzul u Bernu, u Švajcarskoj, 1922. godine. Iste godine, 26. oktobra, dok je službovao u Bernu, doktorirao je pravne nauke na UNIVERSITE DE LETAT A GAND u Francuskoj.

Godine 1923. Miodrag Petrović je postavljen za konzula u Trstu, a već naredne, 1924. godine, raspoređen je na dužnost konzula u Zadru, gde ostaje do 1927. godine, kada i napušta diplomatsku službu.

Po napuštanju diplomatske službe Miodrag Petrović se vratio u rodni Šabac.

U susedni Bogatić prešao je 1934. godine, gde je godinu dana proveo kao advokat pripravnik, da bi posle toga, kao advokat, prešao u očevu advokatsku kancelariju.

Iskustnog diplomatu i uglednog advokata dr Miodraga Petrovića Šapčani su, zatim, izabrali za predsednika svoje opštine.

U to vreme, velika grupa Jevreja iz srednje Evrope, bezčeći od fašističkog terora u Palestinu, zaustavila se u Kladovu. Rumunske vlasti nisu dozvolile da preko njihove teritorije tri broda s Jevrejima nastave plovidbu Dunavom do Crnog mora. Tri broda ubrzo su zamenila tri šlepa, a Jevrejima iz Austrije, Poljske i Češke priključuju se u Kladovu i jugoslovenski Jevreji.

Saznavši za situaciju sa šleperima u Kladovu, Miodrag Petrović je doneo odluku da u Šapcu pruži utočište jevrejskim izbeglicama. Za njih je to bila prava oaza, jer нико у Европи nije više želeo da ih primi. U početku Jevreji su bili smešteni po svim bogatim šabačkim kućama koje su imale prostora, a sâm Miodrag Petrović je primio tri porodice s decom, bez muževa.

Kasnije je za smeštaj jevrejskih izbeglica renovirao mlin, lično se zauzimajući da uslovi njihovog smeštaja budu što bolji.

Šapčani su – posle početnog čuđenja i iznenađenja – dobro prihvatali Jevreje. Postojala je izvesna bojazan da će osnovne životne namirnice poskupeti, da će u vreme oskudice dobegli Jevreji moći da plate više od siromašnih stanovnika Šapca. Ali, bojazni je brzo nestalo i uskoro se razvio prisani, dobrosusedski, moglo bi se čak reći sugrađanski odnos. Lepo su se slagali. Mnogi Jevreji su vredno radili, ili u svojoj struci, recimo u medicini, ili na mnogim drugim mestima. Tako je jedan mladi Jevrejin bio zapaženi igrač „Mačve“, stekao je veliku popularnost i postao jedan od omiljenijih stanovnika Šapca.

Miodrag Petrović nije samo obezbedio Jevrejima smeštaj, već je nastavio da brine o njima. Ostalo je zabeleženo da je u hladnu zimu 1940. godine, ne tražeći nikakvu nadoknadu, posekao drva u očevoj šumi kako bi izbeglicama obezbedio ogrev. U znak zahvalnosti, jedan mladi Jevrejin,

darovit likovni umetnik, izvajao je njegov portret u glini, koji i danas čuva Petrovićeva porodica kao drago svedočenje o njegovoj plemenitosti.

Uoči objave rata Miodrag Petrović je tajno sastavio kompoziciju u koju je smestio jevrejsku decu koja su imala pasoše i poslao ih za Palestinu. Obezbedio je da voz nesmetano, bez zaustavljanja, dođe do grčke granice. Nedugo posle prelaska granice ona je zatvorena zbog objave rata, ali su Grci propustili voz i deca su stigla u Palestinu. Tri kćerke iz porodice Markus su javile roditeljima da su stigle žive i zdrave.

Pred sam rat, Miodrag Petrović se vratio u diplomatsku službu. Postavljen je za sekretara Ministarstva spoljnih poslova. Posle kapitulacije Jugoslavije napustio je Beograd i s porodicom se vratio u Šabac.

Na imanju u Maloj Vranjskoj, kod Miodraga Petrovića bila je smeštena porodica šabačkog starosedeoca, Jevrejina, doktora Bate Koena. Na ovom imanju Nemci su i uhapsili doktora Koena, odveli ga u Šabac i malo posle toga obesili, što je predstavljalo početak pogroma u ovom kraju. Koenovu suprugu Elzu i trogodišnju kćerku Nemci su oterali u Zemun. Dete je preminulo na putu do Zemuna, a Elza je ugušena u gasnoj komori.

Petrović je učestvovao, kao pripadnik četničkih jedinica, u pokušaju oslobađanja Šapca.

Ubrzo se – zbog sigurnosti – sklonio kod pukovnika Šabačko-majevičkog puka Račića. Pokazalo se da тамо, у Šapcu, ipak nije bio siguran. Nemačke vlasti nisu zaboravile njegovu raniju o Jevrejima. Uhapsili su ga, ali je sticajem srećnih okolnosti tretiran kao ratni zarobjenik. Iz zarobljeništva je na čudesan način uspeo da pobegne, a zatim i da ode za Beograd. Nije se zaposlio, već je porodicu izdržavao radeći espadrile i svakakve druge poslove. Bio je veoma vešt u mnogim zanatima.

Miodraga Petrovića Nemci su uhapsili 1943. godine i uputili ga u Banjički logor. Jedva je ostao živ, uspevajući posle godinu dana da pobegne iz zloglasnog Banjičkog logora.

Posle dolaska komunista na vlast, odmah posle bratovljevog puštanja iz zatvora (Bata Petrović, lekar Draže Mihailovića), Miodrag Petrović napušta zemlju. Posle dva bekstva iz zatvora nije htio da rizikuje novo hapšenje i da po treći put okušava sreću.

Prvo je, 1945. godine, otišao u Italiju, s obzirom na to da je dobro vladao italijanskim jezikom. Radio je u tehničkoj službi engleskih jedinica. Za vreme boravka u Italiji, Miodraga Petrovića je primio tadašnji papa. Ponudio mu je odgovarajuću službu, ali je on to odbio, smatrajući da, kao Srbin i pravoslavac, ne može da radi za katoličku crkvu.

Iz Italije je prešao u Belgiju 1947. godine, a dve godine kasnije otisnuo se preko okeana, u Ameriku. Najpre je došao u grad Geri, u američku državu Indijana. Nažalost, ni u toj zemlji nije dobio odgovarajući posao. Snalazeći se, radio je čak i u automehaničarskim radnjama. Zapravo, još kao mlad, imao je automobil, jedan od prvih u Šapcu i čitavom kraju, pa je, već tada, naučio da popravlja automobile. U Los Andeles, u Kaliforniju, prešao je 1953. godine.

Posledice zbog pružanja utočišta Jevrejima osećao je i kasnije. Ostalo je zabeleženo da sudski spor koji je zbog ratne odštete vodio protiv Nemačke – nije dobio.

U otažinu se nekoliko puta vraćao. U njegovom rodnom Šapcu sačuvano je sećanje, kako o njemu, tako i o hrabrosti proganjениh Jevreja, kao i naroda koji ih je tada prigrlio.

Miodrag – Mile Petrović je preminuo u Americi – 11. februara 1982. godine, daleko od grada u kome je rođen i

u kome je ostavio dubok trag. Njegova želja da bude sahranjen u rodnom gradu, nažalost, do danas nije ostvarena, uprkos nastojanjima njegovog unuka Miodraga Nikolića da ispuni dedin amanet.

Dodatak

*Nikola Devura
Milivoje Vasiljević*

ŠABAČKI JEVREJI

U svojoj petovekovnoj istoriji Šabac, najveći grad zapadne Srbije, pretrpeo je stradanja antičkih razmera, najviše zbog toga što mu je tu sudbinu odredila njegova geografija, položaj kapije naroda, kroz koju su prolazile armade osvajača i sa severa i sa juga. Ovaj grad je bio prag istorije gde su se tupile sablje o ljudske lobanje, na kojem su carevi mačevima krojili mape Balkana, rušili postojeće i stvarali nove države.

Ovde je Mehmed II Fatih, na Savi, porušio utvrđenje srpskih despota i podigao, umesto Zaslona, Šabac (turski: Bejurden), 1470. godine, i tako Ugrima, u strategijskom smislu, stavio nož pod grlo. Ovde su se, od tada, menjala kraljevstva i carstva, stradalo stanovništvo svih nacija i konfesija, a najčešće su to bili Srbi.

Šabac je, posle Beograda, najčešće rušen grad u Srbiji. Nijedan rat koji se odvijao na ovim prostorima nije ga mimošao. Može se samo pretpostaviti golgota koja se, kroz istoriju, događala na ovoj obali. S obzirom na to da su nam istoriju pisali drugi, plaćenici Beća, Pešte i Vatikana, to se o nama govorilo s mržnjom i podvalama, pa je ispalo da smo se uvek borili sami i u većini slučajeva bezuspešno. Samo se na našoj strani ponekad pominjalo učešće Cincara, Rusa i Grka, kao i Nemaca i Ugara, kad su oni ra-

tovali za svoj račun. Jevreje nikad niko nije spomenuo da su bili do XIX veka na ovim prostorima, što je nelogično, nemoguće i netačno i što se, kao činjenica, kosi sa zdravim ljudskim umom. Nije uputno tvrditi da nije bilo naj-pokretljivije nacije na svetu na najprometnijem mestu na svetu u tako dugom istorijskom periodu. Blizina Beograda, koji je kroz vekove imao svoju jevrejsku zajednicu i gde su Jevreji činili značajan deo trgovackog esnafa, nije mogla ostati bez svog uticaja na Šabac u svakom pogledu, pa i u pogledu prisustva Jevreja u ovom gradu. Druga je stvar što o tome ne postoje dokumenta. Jevreji su obziran, oprezan i pametan narod koji je nerado prihvatao razne teftere i popise i uklanjanje se rado od kontrole svake vlasti i države. Zato mislimo da su Jevreji živeli i u Šapcu vekovima, ali da njihovo prisustvo nije evidentirano iz nama još nepoznatih razloga, osim onog kojeg smo naveli. A ono što nije evidentirano i zabeleženo, kao da nije ni postojalo. Jevreji su na ovim prostorima, u koje su se dose-ljavale sve nacije i konfesije, izmakli istorijskim dokumentima i ljudskom pamćenju, bar što se tiče vekova u kojima su Turci vladali u Šapcu.

Tek u XIX veku beleži prisustvo Jevreja u Podrinju. Tada srpska administracija i država tefterišu Jevreje kao svoje podanike i građane. Jevreji od početka prihvataju srpsku državu kao svoju i Srbe kao sebi bliske po istoriji i patnjama i najčešće se integrišu u srpski domicil, čuvajući svoje nacionalne osobine i svoju veru.

U XX veku šabački Jevreji dali su veliki doprinos razvoju trgovine, umetnosti i književnosti, pa i u ostalim delatnostima, što govori o njihovom prihvatanju zajedničkog života sa Srbima, koji su oduvek bili tolerantni prema svim narodima i konfesijama.

Šabački Jevreji dali su i nekoliko veoma istaknutih ljudi, naročito u oblasti umetnosti i književnosti iz čijih dela

se vidi da su prihvatali Srbe i srpski jezik kao svoj. Stanišlav Vinaver i Oskar Davič su korifeji srpske književnosti i veliki znaci našeg jezika, kojima, možda, i nema ravnih. Ovde ćemo spomenuti i Leona Koena, velikog slikara, evropskog formata, rođenog Šapčanina, iako se netačno vodi u mnogim leksikonima i enciklopedijama da je rođen u Beogradu. Pleme Koena na Balkanu je bilo najveće u Šapcu u XIX veku. Isto tako, kao velikog patriotu i književnika, a i advokata, navodimo ime Jovana Mandila. Pratio je srpsku vojsku u Prvom svetskom ratu kao novinar i 1915. godine se razboleo i umro u Grčkoj.

Treba istaći da su navedeni velikani sebe smatrali Srbima Mojsijeve vere. Mnogi među Jevrejima u našoj prošlosti bili su veliki patrioti srpski sa svim pozitivnim osobinama svoga naciona i svoje vere, bez obzira na to što su i u srpskom korpusu pripadali raznim političkim strujama, partijama i ideologijama.

Takođe, biće govora i o Jevrejima ostalih profesija, koji su ostavili vidnog traga u Srbiji i u Podrinju. U drugoj polovini XIX veka značajni su u Šapcu sledeći Jevreji: dr Rozenberg, dr Isak Hercog Rego i dr Avram Vinaver. A između dva svetska rata radili su u Šapcu sledeći poznati lekari: dr Haim Russo, dr Alfred – Bata Koen, dr Laza Krishaber, dr Danko Papo, kao i Žak Jakob, trgovac i fabrikant.

Šabački Jevreji su u Drugom svetskom ratu doživeli svoju kalvariju, pa je to glavni uzrok što danas u Šapcu nema Jevreja, nama tako bliskog i dragog naroda. Nemci su u oktobru 1941. godine streljali u bari Zasavici, na ušću Drine u Savu, celokupno muško odraslo jevrejsko stanovništvo u Šapcu, zajedno sa izbeglim Jevrejima iz Austrije, Češke i drugih delova Hitlerovog Rajha.

Jedini danas trag postojanja Jevreja u Šapcu jeste jevrejsko groblje, najveće takvo u zapadnoj Srbiji. Pre desetak

godina ono je sanirano i uređeno. O njemu brine komunalna organizacija i u istom je tretmanu kao i groblja ostalih naroda i konfesija. Nadamo se da će tako i u budućnosti biti.

Ali, da bi osvetlili jevrejski korpus kroz vekove, podi-mo redom.

U XIX veku, naročito u njegovom drugom delu, u ne-koliko poslednjih decenija, bilo je Jevreja u Šapcu, jer se prema *Šabačkom glasniku* iz 1929. godine, pre austrijsko-turskog rata i mira u Svištovu, u Šapcu nalazila grčka škola u koju su išla i cincarska i jevrejska deca.

U prvoj polovini XIX veka, krajem četvrte i cele pete decenije, slučajnim dokumentima (pasoši, sudski i ostali spisi) pojavljuju se imena Jevreja i njihovih porodica, na osnovu čega možemo zaključiti da je u Šapcu tada postojala ili se tek počinjala formirati jevrejska kolonija.

Sa ovim su iscrpeni relevantni podaci o Jevrejima u Šapcu u prvoj polovini XIX veka.

Srbija je tek polovinom XIX veka postala primamljiva država za sve poslovne ljude iz okruženja, pa i za Jevreje. S obzirom na to da je Šabac posle Beograda bio najveći grad i trgovački centar ondašnje Srbije, to se u njega do-seljavalo stanovništvo svih vera i naroda, iz Bosne, Crne Gore, Kosova, Hercegovine i drugih južnoslovenskih i balkanskih prostora u kojima su vladali Turci ili su vođeni ratovi. Ovaj deo Srbije bio je relativno miran i pogodan za privrednu i kulturnu delatnost. Sarajevski Jevreji, Se-fardi, doseljeni su u Bosnu u srednjem veku iz Španije, iz koje su bežali pred naletom inkvizicije. Mnogi su govorili španski i kad su u Šabac došli.

Prvi dokument u kojem postoje podaci o šabačkim Je-vrejima jeste *Popis žitelja i njihove imovine* u Šapcu 1862. godine. U tom dokumentu pojavljuje se veliki broj jevrejskih porodica sa popisom svih ukućana i pater familiusom. Iz

popisa se vidi da su to siromašni ljudi, trgovci i zanatlije, u većini slučajeva bez imovine.

Šta se može zaključiti iz ovog popisa šabačkih Jevreja s početka sedme decenije XIX veka? Prvo, ova grupacija šabačkog stanovništva je vrlo siromašna i porodično brojna, gde u porodici radi samo pater familias. Drugo, ova grupa Jevreja sastavljena je od mlađih ljudi i žena, pa se iz popisa vidi da je ovaj svet tek doseljen odnekud (najverovatnije iz Sarajeva) u Šabac i da još nije mogao raspolagati nekom nepokretnom imovinom ili nekom drugom vrstom imanja. Samo je jedan od njih, Binjamin Minandil, raspolagao nepokretnostima i većim prihodom (250 dukata cesarskih). Među ovim Jevrejima najviše je trgovaca (9), a onda tu dolaze, po jedan – učitelj, haham, saraf, kožar, šnajder, špekulant, sitničar, po dva – cigljara i šegrt, nadničara, i kalfi sedam, dok se za jednog domaćina ne zna šta je po zanimanju.

Ova jevrejska kolonija u Šapcu, po svoj prilici, dosejavala se u kratkom periodu, nastanila se odjednom, s velikom nadom da će u novoj sredini naći povoljne uslove za sebe i svoje porodice. Doseobili su se samo mlađi i to se moralno dogoditi ne mnogo pre popisa koji je izvršen 1862. godine, na početku vladavine kneza Mihaila. Srbija je tada važila za kneževinu u kojoj je život siguran, kao i imovina, što nije bio slučaj sa zemljama i pokrajinama u kojima su još vladali Turci. A i Šabac je tada bio grad u usponu i preko njega se, kao grada na granici, odvijalo više od pedeset procenata trgovine u Srbiji. Grad je bio u punom razvoju i imao je već razrađene linije uvoza i izvoza sa Austrougarskom monarhijom. Šabački trgovci su stizali do Beča i Pešte, pa je bilo pojedinaca koji su stizali do Berlina i Pariza sa svojim espapom, da bi otud donosili robu koja se nije proizvodila na Balkanu.

U naredne dve decenije, sve do 1880. godine, i dalje će se doseljavati Jevreji u Šabac, što se vidi iz nekih dokumenata koji su vezani za školstvo, gde se pojavljuju nova prezimena, kojih nije bilo u popisu iz 1862. godine. Navodimo novoprdošla prezimena: Koen, Banbasa, Albahari, David, Mandil, Testa, Muntijas i druga.

Popisni materijali iz 1862. godine dali su još mnogo drugih vrednih podataka o Jevrejima u Šapcu, koji se mogu koristiti u analizama ove etničke i konfesionalne grupe. Najvažnija činjenica iz ovog materijala jeste da su Jevreji od ovog datuma kada je napravljen popis postali značajan faktor društvenog, ekonomskog i kulturnog razvoja grada Šapca.

Posle popisa Jevreja u 1862. godini, slične administrativne mere u vezi sa Jevrejima nije bilo. O ovom narodu u Šapcu doznajemo iz raznih arhiva: sudskih, trgovačkih, zanatlijskih, pasoških i drugih.

Navećemo nekoliko ispisa iz navedenih arhiva.

– Karlo Ščasni prodao je 11. maja 1864. godine Jevrejima Josifu Almuliju i Cadiku Koenu kuću sa placem na Bairu za njihovu bogomolju (sinagogu) i moli sud da potvrdi tu prodaju. I kupci mole Sud da im potvrди tapiju po kojoj su kupili navedenu kuću od gospodina Ščasnog, jer njih dvojica zastupaju jevrejsku zajednicu u Šapcu, to im navedeni Sud, po nalogu Ministarstva vnutrenih dela, odbija da prizna datu kupovinu, jer se poziva na zakon iz 1861. godine po kojem je Jevrejima bila zabranjena kupovina nekretnina. (Taj zakon je donet pod uticajem germanofila, koji su bili u okruženju kneza Mihaila.)

– Mošo Atijas, učitelj i rabin jevrejski, iz Šapca, žali se na rešenje Načelnstva šabačkog od 24. septembra 1872. godine kojim se zabranjuje da uči jevrejsku decu i naređuje mu se da se seli iz grada. Jevrejska opština u Šapcu takođe

se žali na rešenje Načelstva okružnog, ali Ministarstvu vera u Beograd. Ovaj Moša Atijas je bio doseljenik iz Bosne, iz Brčkog, i nije imao dozvolu za useljenje i zato mu je i Načelstvo i Ministarstvo naložilo da se vrati u Bosnu, a Jevrejima predložilo da nadu drugog učitelja svojoj deci.

Avram Koen i Bilja Mandil, tek 1880. godine, podneli su, u ime Jevrejske crkvene opštine, molbu Ministarstvu prosvete u kojoj su tražili da se za njihovu decu otvori posebna škola. Istakli su da se njihovoj deci oduzima mogućnost ne samo da uče, već i da znaju maternji jezik. Tražili su da jevrejska deca i dalje uče građansku srpsku školu, a da u jevrejskoj školi uče samo hebrejski jezik. Za to preduzeće tražili su od opštine i Ministarstva finansijsku pomoć. Ni Ministarstvo, ni Načelstvo okruga, ni opština grada, nisu imali mogućnosti da finansiraju posebno jevrejsku školu, iako su na lep način rekli da protiv te i takve škole nemaju ništa protiv. Takva jedna škola otvorice se u Šapcu tek dvadeset godina kasnije.

– Jakov Maclijah, trgovac iz Šapca, 21. septembra 1878. godine moli telegramom Ministarstvo da odobri njegovoj deci, đacima niže Šabačke gimnazije, da odsustvuju 10 dana iz škole, jer udaje kćer.

– Leon Đerasi, trgovac, zastupa maloletnu decu Avrama Koen, špekulanta, koji je za sobon ostavio dve kćeri i dva sina, koji su maloletni, i sina Haima Koen, punoletnog, trgovca, pa se Leon prima kao zastupnik, jer je i rođak pokojnog Avrama. Avram ima imovinu u ortakluku sa Ristom Damjanovićem i Dimitrijem Jotićem, trgovcima, s kojima je Avram trgovao šljivom od Kragujevca do Pešte. Kao svedoci u sudu su potpisani: Jakov Avramović i Barah Ruso.

U decenijama kraja XIX veka u raznim ispisima ima još mnogo zanimljivih radnji koje život znače i koje govo-

re o Jevrejima koji se i dalje naseljavaju u Šabac i traže podaništvo od vlasti u Beogradu.

U dokumentaciji šabačkih arhiva mnogo je raznih sporova sudske vezane za nasleđstvo i za kupoprodajne ugovore, za razne pozajmice i dugove, ali, što je vrlo važno, nigde nema spora sudske u vezi s nacionalnom mržnjom ili nekom komšijskom svađom na nacionalnoj osnovi, pa takvih svađa nema ni u trgovini i u obligacionim odnosima bilo koje vrste. Jevrejska kolonija je rasla iz godine u godinu, porodice su bile brojne, sa mnogo dece, trgovalo se i bogatilo i jevrejski faktor je sve više dobijao na značaju.

Na kraju je dozvoljena i izgradnja sinagoge u gradu, što je bio znak da su Jevreji po svemu izjednačeni sa srpskim domicilnim stanovništvom. Ova bogomolja počela je da radi 1894. godine. Zgrada sinagoge, koja je tada izgrađena, postoji i danas, ali je u njoj sada skladište knjiga gradske biblioteke. Pre tогa promenila je mnogo vlasnika i namena – posle Drugog svetskog rata bila je jedno vreme i đački internat – da bi sada bila samo zapušteni spomenik jedнog vremena i jedнog naroda. Nadamo se da će ova sinagoga biti restaurirana i pretvorena u muzej šabačkih Jevreja, koji su tako mučenički postradali od zločinaca u Drugom svetskom ratu.

Treba navesti još nekoliko interesantnih imena i pojava vezanih za Jevreje u Šapcu u drugoj polovini XIX veka, naročito u njegovim poslednjim decenijama.

– U jednom sudsном sporu u Šapcu, 1873. godine, prvi put se spominje jevrejsko („čivutsko“) groblje, gde su čobani čuvali stada ovaca.

– Preko suda, 1878. godine, Dragomir Teodorović, trgovac iz Šapca, traži od DANILA NAHMIJASA, trgovca iz Šapca, da mu plati dug od 85 forinti.

– Već spominjani i poznati šabački Jevrejin Benjamin Mandil, trgovac iz Šapca, duguje Adolfu Falku i kompaniji iz Beča 178 forinti i 4 krune. Kompanija Adolfa Falka ovlašćuje Janićija Pantelića, javnog pravozastupnika iz Beograda, da tera spor i naplati dug. Janićije je stavio zabranu na espap Mandila, ali je ovaj isplatio dug pre isteka te 1873. godine.

Interesantno je napomenuti da se taj isti Adolf Falk povjavljuje sa svojim poslovima u Šapcu i kasnije, 1881. godine, gde stavlja zabranu, preko suda, na espap Moše Finčija, gde mu je zaplenio stvari u vrednosti od 810 dinara. U proceni tih stvari našli su se Danilo Nahmijas i Moša Koen, obojica potpisani čirilicom i hebrejski.

Nisu se samo vodili sudski sporovi, kako se može pogrešno zaključiti iz arhivske građe, već je bilo i drugih, lepših stvari, koje su se ređe beležile, ali su se beležile.

– U sporu između Isaka Avramovića i Živka Jurišića, obojica trgovci iz Šapca, došlo je do poravnjanja i miridbe, pa su nastavili ortakluk.

– Avram Koen traži od suda i Ministarstva da mu se ime zameni sa Avram Avramović. Zašto je to tražio, ne zna se. Prisile ni pritiska sigurno nije bilo. To je bilo 1897. godine, u vreme poslednjeg Obrenovića.

– Godinu dana ranije Avram Vinaver, lekar, traži od šabačkog suda i Ministarstva srpsko podanstvo (državljanstvo). Dr Vinaver je pre toga na nekoliko godina došao iz Češke u Srbiju.

– Takovskim krstom V reda odlikovani su 11. avgusta 1899. godine: Nahman Avramović, trgovac i Solomon Nasim, predsednik crkvene jevrejske opštine u Šapcu.

– Kalma Almuli dobija državljanstvo (prima se u podanstvo) Kraljevine Srbije 5. aprila 1900. godine.

Moramo opet da zaronimo u sudske spise. Tamo su ostali tragovi međuljudskih odnosa u svim životnim prilikama. I otud se zaključuje kakav je Šabac bio grad: pun dinamike, trgovine, bogaćenja, siromašenja, dugova i potraživanja. I pored naše velike želje da izbegnemo ružne stvari koje su se događale, ne možemo.

– Milan Čotrić, trgovac, osporava menicu Jakovu Maclijahu, trgovcu, i kaže da je njegov potpis lažan. Svedoci Jakova su David Jeušua i Avram Albala. Veštaci suda su Stojan Marković, direktor gimnazije, Đorđe Robić, profesor, i Alekса Prošić, učitelj crtanja u ovdašnjoj gimnaziji. Ne zna se ishod sporu.

– 1888. godine (ne zna se tačan datum) na rasprodaji robe umrlog Jovana Kvirenca, trgovca, učestvovali su: Emil Levi, Jica Sari i Hajim Undija. Ne zna se da li su kupili šta na ovoj dražbi.

– Isak Melamed, rodom iz Beograda, kalfa trgovacki, star 18 godina, pominje se kao svedok u tužbi Nikole Nadbantića, kafedžije „Pariza“, protiv Milutina Nikolića, bivšeg pisara, a sada bakalina. Tužio ga je zbog prodaje devojaka u njegovom kupleraju. Mladi Isak Melamed mogao je biti svedok, jer je njegova radnja bila preko puta kafane „Pariz“, pa je mogao videti šta se u njoj svakog dana dešava. A i svraćao je u tu kafanu na jelo i piće. Ovaj spor se vodio 1890. godine. I ovo je jedini dokument na osnovu kojeg se saznaće da je u Šapcu u to vreme bilo kupleraja (javnih kuća).

– Kao svedok zapisan je Menahem Abinum u sporu Juliusa Štehera, gostoničara kafane „Evropa“, i Milana Petrovića, šustera. Kao odbornici u tom sporu pominju se: Avram Avramović i Isak Maclijah. Ne piše o čemu su se sporili i zašto. Nema ni presude. Bilo je to 1897. god.

A u jednom drugom sporu, godinu dana ranije, zapisani su Fridrih Velker (procenitelj) i Avram Avramović (od-

bornik). Ovaj poslednji je značajna društvena ličnost u životu tadašnjeg grada Šapca.

Tih godina pominje se u jednoj tapiji kao graničar Gavra Nahmijas. Ne piše gde je to Gavra mogao biti graničar i odakle je došao.

A sada da kažemo ponešto i o značajnim ljudima jevrejske zajednice u Šapcu, koji su delovali u poslednjim decenijama XIX veka i u prvim decenijama XX veka.

1. AVRAM VINAVER, Poljak, rođen u Varšavi. Godina rođenja je nesigurna: razni izvori spominju tri godine: 1861., 1862. i 1869., ali mi se opredeljujemo za 1862. godinu, jer se ona nalazi u više izvora. On je iz jevrejske porodice, koja je dala svetu više naučnika, lekara, književnika i umetnika. Morao je da beži iz Varšave i da studije medicine završi u Krakovu, jer se u rodnom gradu upleo u jednu revolucionarnu aferu. Po završetku studija polazi u Indiju, ali se na tom putu zadržava u Beogradu, gde se zapošljava kao lekar u opštoj državnoj bolnici. Bilo je to 1889. godine. Te iste godine, u novembru, premešten je u Šabac, u okružnu bolnicu za ordinariusa. U Šabac je došao sa ženom Ružom, pijanistkinjom po profesiji. U Šapcu se ovom mladom bračnom paru rađa sin Stanislav 1. marta i čerka Mjačeslava – Mjeća, koja će poživeti samo 12 godina.

Dr Avram Vinaver bio je u Šapcu privatni lekar sve do 1912. godine, jer je surevnjivost jednog ministra lekara odigrala svoju negativnu ulogu. Međutim, Avram je bio cjenjen lekar u gradu i imao je svoju stalnu klijentelu. Bio je jedan od prvih lekara u Srbiji, koji je nabavio rendgen aparat, 1900. godine, s kojim je lečio rak kože. Svoja naučna istraživanja nije mogao objaviti u tadašnjim stručnim časopisima zbog nama danas nerazumljive administrativne procedure. Verovatno je tu bilo lične zavisti ljudi koji su o tome odlučivali.

Godine 1910. umire mu kćerka Mječeslava, voljena Mjeća, čijim imenom brat Stanislav naslovljuje svoju prvu zbirku pesama. Ta tragedija narušava njegovo zdravlje, ali mu to ne smeta da ide u rat. Bio je lekar i upravnik vojne bolnice u Kuršumliji i Vranju u ratovima s Turskom i Bugarskom. U Prvom svetskom ratu 1914. godine postaje upravnik bolnice u Valjevu. Tu ga Švabe zarobljavaju i osuđuju na smrt, zato što se iskazao kao srpski rodoljub. Nemci nisu stigli da ga streljaju, jer su bili prisiljeni na hitno povlačenje. U Valjevu je dr Vinaver preležao tifus. Međutim, u Đevđeliji, u vojnoj bolnici, gde je bio upravnik sa činom majora, oboleva od malarije i tu umire. Sahranjen je u zajedničkoj grobnici-krečani po sopstvenoj želji. Tako je završio život jedan veliki čovek, poljski Jevrejin i srpski rodoljub.

2. Dr DAVID ROZENBERG. Ne zna se kad je i odašle je došao u Šabac i kad je i gde završio medicinu, ali se zna da je u Šapcu bio omiljeni sreski lekar, koji je zalazio u podrinjska sela i varoši da leči narod. Ostala je priča da je najčešće išao na konju ili u dvokolici sa svojom obaveznom lekarskom torbom. Taj vrli čovek ostao je pomalo tajnovit, jer u pisanim dokumentima o njemu ima vrlo malo podataka, što govori o njegovoj velikoj skromnosti.

3. Dr ISAK HERCOG REGO. Ni za njega se, takođe, ne zna kad je i odakle došao u Šabac i gde je završio medicinu, ali se prepostavlja da je prvo radio u Beogradu, pa da ga je ministarstvo poslalo u Šabac za bolničkog lekara.

Ovo bi, ukratko, bilo najvažnije o šabačkim Jevrejima. Razume se, nismo ovde mogli izneti sva imena Jevreja u Šapcu iz XIX veka. Preskočili smo razna suđenja u kojima su Jevreji pojedinci bili akteri, kao i neke stvari, koje bi pogrešno osvetlile ljude i dale sliku događaja i njihovih aktera koja ne bi odgovarala istini. Mnoge stvari u zapisi-

ma i u arhivskoj građi ostale su nejasne i nerazjašnjene ili su pogrešno zapisane. To je razlog što smo odustali od mnogih imena i događaja iz života Jevreja u Šapcu u XIX veku.

U XX veku jevrejski korpus u Šapcu postaje velik i značajan za ukupan razvoj grada na Savi. Jevrejske porodice su brojne i prilično imućne. Većinom se bave trgovinom i zanatima, ali ima među njima i značajnih intelektualaca, koji svojim radom i znanjem pridonose razvoju kulture ne samo Šapca, već i Srbije i Jugoslavije.

Ali, podimo od prvih godina veka kada je jevrejska zajednica već uveliko našla svoje mesto među Srbima na ovoj tada isturenjo tački Kraljevine Srbije. Dajemo spisak najvažnijih Jevreja, koji su bili priznati po svojoj delatnosti i značaju u Šapcu i Srbiji.

Ovo je samo jedan od spiskova, širih, koji su se pravili svake godine, ali nisu svi sačuvani. To se vidi iz drugih izvora, odakle smo vršili ispise. Tako, na primer, u šabačkom sudu je zabeleženo da su 1907. godine bili trgovci Moric Albahari, Isak Avramović Koen i Ješa H. Jeušua, a 1906. zapisan je kao krojač Gavra Nahmijas.

Navodimo i spisak đaka gimnazije koji su završili četiri, šest ili osam razreda od 1901. do 1914. godine.

Evo tih imena: Moša Avramović, Emilo Rozenberg, Živko Pijade, Živko Baruh, Alka Papo, Josif Abinun, Stanislav Vinaver, Jakov Maclijah, Pavle Vinterštajn, Natan Baruh, David Jeušua, Leon Papo, Izrailij Alfandari, Ašer Papo, Samuilo Jakovljević, Isak Eškenazi, Leon Alkalaj, Nisim Šalom, Isak Alfandari.

Godine 1901. Jevrejska crkvena opština uputila je Sudu opštine šabačke i Ministarstvu prosvete istovetnu molbu da se u Šapcu otvorи škola za jevrejsku decu i da se postavi jevrejski učitelj. Ovog puta Ministarstvo je odgovorilo

pozitivno i za učitelja odredilo Josifa Levija s pravom na platu i stan što imaju i drugi učitelji. Ova škola radila je sve do 1914. godine. U ovu školu su deca dolazila posle građanske škole na srpskom jeziku. U jevrejskoj školi deca su učila svoju veru.

Po izbijanju Prvog svetskog rata, kao i pre toga balkanskih ratova, Jevreji su se odazvali vojnom pozivu kao istinski rodoljubi i mnogi od njih su pokazali veliku hrabrost. Od šabačkih Jevreja u ovim ratovima su, između ostalih, poginuli: dr Avram Vinaver, kao major i upravnik vojne bolnice, zatim, Bokor Albahari, Jakom M. Maclijah, David Montijas, kao redovi.

U Šapcu, u toku Prvog svetskog rata, okupatorska administracija popisala je samo trojicu muškaraca Jevreja u Šapcu (ostali su, izgleda, svi otišli u rat):

Avram Baruh Natanović – trgovac, star 65 godina, ima ženu (45), sina (30) i kćer (19); nema nepokretnog imanja i govore španski.

Zdravko Baruh, limar, star 49 godina, žena Roza (30), sinovi stari 11, 8 i 6 godina; ima imanje, on i žena govore španski.

Moša Beracha – pravnik, star 30 godina, žena Matilda (23) i kćeri bliznakinje od 8 godina; nema imanja. On i žena govore španski i pomalo nemački.

Sledeći popis, ali samo onih Jevreja u Šapcu koji su tražili dozvole za rad, izvršen je 1919. god. Međutim, na tom spisku стоји и година 1932, па se ne zna kad je ko upisan u udruženje zanatlja.

Navodimo taj spisak:

Samuilo Melamed, obućar, Jakov Melamed, krojač, Baruh Zdravko, limar (prestao sa radom 1932), Jakov Žak Biti, sapundžija, Avram Bararon, limar, Mika Bararon, zlatar, Izrael Krza Rajh, izrađivač gajbi, Jakov Bararon,

zlatar. Kuće i radnje navedenih zanatlija su bile u tada strogom centru Šapca.

Zanimljivo bi bilo navesti i imena onih Jevreja iz Šapca koji su sa svojim firmama i imenima ušli u kraljev adresar za 1928. godinu. Evo imena i firmi:

Papo Rafailo, gvožđarska radnja; Papo R. Ašer, izvoz-uvoz; Koen Avramović, trgovina; Bararon Avram, limar, Baruh Zdravko, limar; Koen Hajim, manufaktura; Abinun Moša, trgovac mešovitom robom; Braća Finci, trgovci na meštajem; Biti Žak Jakov, fabrika sapuna; Baranon J. Avram, trgovina tehničkom i elektrotehničkom robom; Nahmijas Gavra, trgovina tekstilom i Baranon Mika, zlatarska radnja.

Vidimo da se u oba spiska nalaze skoro ista imena, što znači da su ovi Jevreji bili nosioci šabačkog privrednog i materijalnog razvoja.

Između dva svetska rata u Šapcu je delovalo i nekoliko značajnih intelektualaca, koji su u ovom gradu imali veliki autoritet i bili poštovani kao pošteni i stručni ljudi. Naročito su bili poznati i uvažavani lekari: Dr Alfred – Bata Koen, Dr Haim Russo, Dr Laza Krishaber i dr. Bata Koen imao je lepu ženu sa dvoje dece, ali нико од njih nije preživeo rat. Bata je bio omiljeni lekar, još mlađ čovek i Šapčani ga se još i danas sećaju s velikim pijetetom: jedna od šabačkih ulica nosi njegovo ime. Život Dr Haima Russa, sreskog lekara, zabeležio je Aleksandar Demajo, pišući o potomstvu Avrama S. Amara. Dr Russo bio je oženjen lepom Žanom Amar. Bio je omiljen sreski lekar, najpre u Vladimircima, a zatim u Šapcu. S porodicom je stanovao u Masarikovoj ulici br. 30, odmah do gradske biblioteke. Imao je dva sina: Davida i Avrama. Zarobili su ga 1941. godine Nemci kao upravnika vojne bolnice u Mostaru, ali je nekako pobegao i došao u Šabac.

Međutim, u Šapcu je bio poteran na onaj po zlu čuveći „krvavi marš u Jarak“, gde je stradao na savskom mostu, jer je bio star i bolestan, pa nije mogao da trči krvavu trku. Napominjemo da mu je i cela porodica stradala od Nemaca: sin David u Zasavici, a supruga i sin Avram na beogradskom Sajmištu. Takođe, kao činjenicu od velike važnosti navodimo podatak da je Dr Haim Ruso bio solunac, koji je ceo Prvi svetski rat bio sa srpskom vojskom. I njemu će Šapčani u novom imenovanju ulica dodeliti jednu da ga Šabac nikad ne zaboravi.

Omiljen je bio u Šapcu, između dva rata, i dr Laza Krishaber, stomatolog, koji je stanovao u Karadžorđevoj ulici, u samom centru. Imao je lepu ženu Riku. Oboje su bili vrlo mladi kad su stradali od Nemaca: Laza u Zasavici, a Rika u Beogradu.

Šapčani i danas pamte Jakova Malameda, u čijoj se radnji svakog ponedeljka „kupovalo na sefte“. I Mošu Barrarona, starinara, koji je držao antikvarnicu i imao radnju na mestu gde je posle bila zgrada hotela „Jugoslavija“. I Solona Albaharija.

Treba se setiti i uvaženog rabina Nisima Adižesa, koji je imao pet kćeri, prave lepotice, gimnazistkinje, koje su Nemci nemilosrdno poubijali na Sajmištu u Beogradu. A jadnog Nisima Adižesa stavljali su na najgore muke, pre streljanja. Čak su mu obrijali na silu i bradu, što je za ovog čoveka bilo posebno poniženje.

Jedini od šabačkih Jevreja koji je uspeo da preživi rat bio je Haim Avramović, pravo dete sreće. Kao oficir kraljeve vojske zarobljen je od Nemaca i oteran u logor u Nemačku. Tamo je bio u istoj baraci sa Stanislavom Vinaverom, koji je znao izvrsno nemački i kome su Nemci gledali kroz prste, jer je, znali su, prevodio i tumačio na srpskom njihove pesnike i filozofe. Tako je i Haim uz Vina-

vera uspeo da preživi. Kad je posle rata došao u Šabac, oženio se i dobio dva sina: Zorana i Borka. Umro je pre dvadesetak godina i sahranjen je u Šapcu, na donjošorskom jevrejskom groblju. Njegovi sinovi su otišli s porodicama u Izrael, čim su počeli ratovi u Jugoslaviji, početkom devedesetih godina XX veka.

Danas nema nijednog Jevrejina u Šapcu.

Poslednji je umro pre nekoliko godina, koga su svi zvali imenom Bata, jer su mu svi bili zaboravili ime. Živeo je sam i nikad nije imao porodicu.

Pre sedamdeset godina, po popisu iz 1931. godine, u Šapcu je bilo 85 Jevreja, a deset godina kasnije, prema popisu iz 1940. godine, u Šapcu je bio 131 član jevrejske zajednice. Verovatno bi ih bilo i više da se nisu školovali na strani i tamo u većini slučajeva ostajali i zasnivali svoje porodice.

Treba reći da su u Šabac 1939. godine došli Jevreji iz okupirane Evrope, većinom iz Austrije i Čehoslovačke, odakle su bili prognani. Napominjemo da su ti Jevreji dugo lutali Evropom, ali ih nijedna zemlja nije smela prihvati, jer se svaka od njih plašila Hitlera i njegovih fašista. Kad su došli u Šabac, bili su veoma lepo prihvaćeni od Šapčana. Tada se u Šabac doselilo oko 960 Jevreja, cele porodice. Proveli su evropski Jevreji u Šapcu dve mirne i lepe godine. Bili su se potpuno uklopili i verovatno bi danas u Šapcu bilo Jevreja više nego u bilo kojem drugom gradu u Jugoslaviji da Nemci ne dođoše i kod nas te kravе 1941. godine.

Među Jevrejima koji su tada došli u Šabac bilo je izuzetnih ljudi, velikih stručnjaka u mnogim profesijama, tako da su oni za Šabac bili veliki dobitak i potencijal za dalji razvoj grada i okoline. Bilo je među tim došljacima vrsnih lekara, pravnika, inženjera, trgovaca, zlatara i drugih zanatlija. Šta bi to značilo za Šabac da nije bilo fašizma!

Ulaskom u Šabac, Nemci su se okomili na Jevreje. Prvo su ih popisali i opljačkali. A onda su ih terali u logore. Neke u Jarak, a neke u šabački logor. Zatim su ih privremeno pustili. Samo su imali pravo oni Jevreji koji su došli u Šabac i neposredno pre ulaska Nemaca u Jugoslaviju otišli su za Izrael. Jedna grupa je, kažu, stigla na odredište, a druga nije. Brod te druge grupe je torpedovan u Crnom moru.

U mesecu oktobru 1941. godine sve šabačke Jevreje, muškarce iznad 14 godina, Nemci su oterali i u bari Zasavici, kod Mačvanske Mitrovice, streljali 13. oktobra, usred bela dana. Kažu očevici da su zlikovci svoje žrtve streljali u belim rukavicama. U jednoj raci našlo se 1.057 Jevreja. Njihova imena objavila je učiteljica Mara Jovanović, u svojoj knjizi sećanja „Tragična sudbina Jevreja izbeglica u Šapcu 1941. godine“. Sa tim izbeglicama streljan je i 131 šabački Jevrejin.

Žene i decu ovih Jevreja Nemci su oterali peške u Beograd i tamo, u holokaustu, na najsvirepiji način likvidirali. Ovo je bila tragedija helenskih razmara i dostoјna je pe-ra jednog Eshila.

Rezime

Danas u Šapcu nema Jevreja.

Danas u Šapcu postoji samo jevrejsko groblje, kao nemni spomenik jednom narodu, koji je ovde živeo više od dva veka i Šabac imao kao rodni grad, a Srbiju kao otadžbinu. Jevrejsko groblje je bilo do srpskog, u Donjem šoru, neposredno uz zidove fabrike „Zorka“.

Danas je jevrejsko groblje odvojeno od srpskog jednom asfaltnom trakom, koju je donelo vreme i koja nije mogla da ne prođe baš tim putem, između Srba i Jevreja. Ipak, Srbi su, u celosti, sačuvali jevrejsko groblje, i obno-

vili ga na pravi način. I sada stoji uređeno i usamljeno, na domak savskog mosta. Svojim ubogim izgledom izaziva tugu, kao i Babeljevo groblje u Kozinu. Ono dočekuje svakog ko ulazi u Šabac i ispraća svakog ko iz njega odlaže. U tom groblju ima samo 36 spomenika, ali tu leži, imenom i prezimenom, ispisanim na pločama, kamenim i mermernim, 130 Jevreja, raznog pola i uzrasta. Svi su oni bili Šapčani. Ovde je sahranjen prvi Jevrejin još daleke 1825. godine, a poslednji 1938. godine. Poslednjih 130 šabačkih Jevreja ne leži ovde, gde bi trebalo da su, već su u Zasavici ili ko zna gde, na Banjici, u Jajincima ili na starem Sajmištu.

Na šabačkom groblju sahranjeno je u dva veka samo 30 Koeni. Ostala je uspomena na njih, jer su kao porodica dali dosta velikih i značajnih imena: lekara, slikara, trgovaca, zanatlija, industrijalaca. Ona je, uostalom, najslavnija šabačka porodica.

U Šapcu na Jevreje podseća još i njihova sinagoga, u strogom centru grada, mala i zapuštena. U njoj su sada knjige, a posle rata bila je i dečiji dom. Bilo bi dobro da se ona obnovi i da je gradski oci odrede za muzej u kojem bi se čuvale sve stvari u Šapcu koje su vezane za Jevreje i njihov život u Šapcu.

Sabac je ponosan na svoje Jevreje.

Naročito na dvojicu: Stanislava Vinavera i Oskara Daviča, dva maga srpskog jezika. Možda su to najveći pesnici srpskog jezika. O njima je dovoljno pisano da je svaka naša reč suvišna. O njima su napisane cele biblioteke, a i oni su napisali cele biblioteke. To su dva genija, dva stuba srpske književnosti, koji će teško biti nadmašeni. Davič je autor 33 zbirke pesama i desetak romana, a Vinaver je i značajan prevodilac s nekoliko evropskih jezika. Takav versifikator kao Vinaver ne rađa se svaki dan.

Gliša Babović

ŠABAC POD OKUPACIJOM

Dnevnik od 1941. do 1944. godine

S prvim januarom stupao je Šabac, dosta izmenjenim tokom, u ovu, 1941. godinu. Mnoge stvari bile su još normalne, ali ih je bilo već i takvih koje su davale drukčiji, noviji i izvanredniji izgled grada, života u njemu, društvenih i ekonomskih prilika i pojava.

Po izvesnim pojavama se primećuje rat, koji besni, dođuše, izvan naših granica, ali u blizini. On se oseća, u prvom redu, po skupoći. Od nove godine novine su podigle cenu od jednog na dva dinara po primerku. Neka roba se teško nabavlja i dobija (a veruje se da je trgovci sakriva-ju): kafa, zejtin, petrolej, čaj, pa čak i brašno. Za građane je bilo najveće iznenađenje – hleb. Sve do jeseni 1940. godine u gradu se jeo beli hleb, a od jeseni polucrni – zvani „narodni hleb“. Krajem januara počeše pekari (po naređenju) da mešaju u taj „narodni hleb“ i trideset odsto kukuruznog brašna. Građani su to osuđivali, ali nije bilo drugog izlaza: morao se kupovati i jesti. Još je, neko vreme, stavljан u taj hleb i krompir. Cena takvog kombinovanog hleba bila je četiri dinara (dok je pre godinu dana beli hleb bio dva i po dinara).

Početkom februara nastala je oskudica u govedjem i telećem mesu. Vlasti su maksimirale mesarima cene, tako

da su oni manje klali. Po dva-tri dana meso se ne može kupiti, a onda ga, opet, dva-tri dana bude, i tako redom.

Od 7. do 14. januara proslavljen je stogodišnjica prve pozorišne predstave u Šapcu. Proslavu je organizovala Šabacka narodna knjižnica i čitaonica, na čelu sa Žikom Popovićem.

U januaru malo snega. Zima slabija.

Petnaestog februara desila se jedna neobičnija prirodna pojava. Posle podne udarila jaka kiša, sa sevanjem i grmljavinom, kao usred leta, a pred veče se ukazala i – duga. Ovo je komentarisano kao predznak nekih velikih događaja.

Ove zime je interesantno prolaziti šabačkim ulicama. Na ulicama uvek mnogo sveta, jer besposleni Jevreji stalno nekud hodaju. U prolazu se čuju govorci: srpski, nemački, ruski, poljski i mađarski. Jevreji i Nemci iz fabrike „Zorka“ govore nemački, poljski Jevreji – poljski, Rusi izbeglice – ruski, a Mađari sa „Zorke“ – mađarski.

Početkom marta počeše pekari mešati u hleb 50 odsto kukuruza, a neki 30 odsto kukuruza i 20 odsto krompira. Kilogram goveđeg mesa 14 dinara. Za petrolej uvedene karte.

Zbog rata koji vode Italijani s Grčkom, među građanima vladaju nespokojsvo i bojazan. Kako Italija nije mogla cele zime da pokaže nikakve pozitivne rezultate (Grci su čak i napredovali), mišljenje je da će joj, čim pukne proleće, Nemačka, kao saveznica, pružiti pomoć. Postoji bojazan da čemo i mi teško ostati na miru, jer je Bugarska prišla Nemačkoj.

Desetog marta, u ponedeljak, iznenadjenje je bilo za sve Šapčane ogromno: čitave povorke seljaka, sa svojim belim torbama preko ramena, prolazile su kroz grad iz mobilisanih 165. i 166. puka, čija su zborišta bila u Koceljevi i na Mišaru. Svi su oni bili iz Pocerine i Mačve, a s njima, pomešani, bili su Sremci s konjima. Neki su jahali,

neki vodili konje za ulare, a neki bili na kolima za koja je bilo vezano po četiri do šest konja. Vojnička straža postavljena na pijaci, upućivala ih je na koju stranu treba da idu. Pevajući, i sa neobičnim oduševljenjem, koje se prenosilo i na građane na trotoarima, išli su na svoje zborno mesto. Naročito ih je oduševljeno pozdravljala omladina. Sremaca, koji su dovodili konje, bilo je čak iz vukovarskog i vinovačkog sreza.

Tri dana, neprestano, kretale su se te kolone kroz Šabac.

U sredu, 12. marta, opet dođe u crkvenu portu štab vazdušne odbrane (oni su već bili ovde smešteni 1940. godine), zauze kancelarije, a na tornju smesti osmatračnicu. Telefonskim linijama štab je bio povezan sa položajima oko grada.

Šesnaestog marta, u nedelju, uveče, dođe iz Koceljeve 165. puk na prenoćište u Šabac. Zorom se ukrcao na železničkoj stanici i otišao na svoj položaj, negde oko Niša. Vojnici su proveli noć na trkalištu, igralištu „Mačve“ i u velikoj kasarni. Svi vojnici su bili obučeni u novo, počev od cipela do šajkače. Iako umorni, jer su pešaćili od Koceljeve, i proveli napolju hladnu noć, s jakim mrazom – vojnici su pokazali neobično oduševljenje i pevali patriot-ske pesme.

Kad se u Šapcu saznalo da su Dragiša Cvetković i Aleksandar Cincar-Marković otišli u Beć da potpišu pakt sa „osovinom“, svi građani su ispoljili neodobravanje i negodovanje.

Dolazio sam u dodir sa svima slojevima našeg građanstva. Interesnatna je pojava da su svi – svi bez razlike – bili protiv pakta, a za očuvanje potpune slobode svoje akcije. Ako bi Nemačka i pokušala nešto silom – da se borimo! Naročito žene, sve, bez izuzetka, bile su ratoborno raspoložene.

Jedna kafedžika, žena od oko 60 godina, koja je preživila sve strahote Prvog svetskog rata, reče mi:

– Imam četiri sina, sva četvorica neka idu da se bore za čast našeg naroda. Pa ako ih i izgubim, znam zašto je. Bolje časna smrt nego sraman život...

Jedna intelektualaka, žena sudije, kaže mi:

– Znam da će mi muž, sa prvoima, ići u rat. Ali neka pogine i on i ja, sa ovih moje troje nejake dece, samo neka naša čast ne bude okaljana.

Jedna oficirska žena, Hrvatica, reče mi:

– Eto, sve sam spremila mužu za put. Odlazi mi muž, idu mi tri brata, a ja ću sa ovo dvoje dečice da se molim za našu pobedu.

Skromna žena jednog obućara kaže mi:

– Znam šta je rat. Trpela sam i glad i bedu svake vrste, bežala od neprijatelja, ali neka se sve to ponovi – samo da ne budemo Švabini.

Ko bi sve mogao i izređati razne i slične njihove izjave. Jer, svi su sa gnušanjem i prezrenjem govorili o paktu i iz dna duše mrzeli Hitlerovu Nemačku.

6. maj, utorak. – Osvanulo tmurno, oblačno i hladno jutro. I bolje! Da nikoga ne podseća na divne đurđevdanske uranke. Već dva dana je padala kiša.

U nedelju su zatvorili dvadeset građana. Kažu – kao taoce!

U svakoj kući Kamička, Jevremove, Masarikove i Karađorđeve ulice ima nemačkih vojnika.

Prekuće izišao nov cenovnik namirница. Hleb staje četiri dinara, belo brašno 8,50, meso 20-25 dinara. U kafnama litar vina 20 dinara. Flaša piva 10 dinara.

Nijedno građansko lice ne sme imati motorno vozilo. U koga se još nešto zatekne, mora predati nemačkoj komandi.

Nigde se u gradu ne čuje ni pesma ni svirka, iako je Đurđevdan. Pun je Šabac radio-aparata, svi čute.

Još se nije javio preko pošte ni jedan zarobljenik, iako ih ima iz Šapca na stotine. Naročito aktivnih i rezervnih oficira.

Pošta radi, ali slabo, gotovo ništa, ne dolazi sa strane.

Juče je poreska uprava počela isplaćivati državne činovnike. Ali samo neke. Kad nakupi novaca, onda će i druge.

Begunci iz Bačke, koje su proterali Mađari, smešteni su u Letnjikovcu. Ima ih 120. Izdržava ih naš Crveni krst.

Pronose se vesti o zverstvima koja čine ustaše Mađari prema Srbima.

Jedan izbeglica, činovnik iz Bačke, priča:

– Pobegao sam sa ženom i srećno prešao preko Srema i došao u Šabac. Kad smo došli u varoš vukući svako po dva kofera, dodosmo na pijacu i stadosmo. Obazremo se levo i desno. Sedosmo na kofere i premišljamo šta da radimo. Ko će nas prihvatići, ko će nas primiti u stan?! Svet prolazi, pogleda u nas i ide dalje. Tada najde neki čovek. „Vi ste izbeglice?“, upita. „Jesmo“, odgovorismo. „A odale ste?“, pita on dalje. „Iz Mađarske... Iz Bečeja.“ „Pa sada ne znate kuda čete.“ Potvrdismo. „Hajdete mojoj kući dok ne nađete stan.“ I povede nas svojoj kući...

Žao mi je što nisam zapisaо ime ovog Šapčanina.

10. maj, subota. – Od jutros opet kiša. Tako je celog proleća: dan-dva bude lepo, a onda opet kiša.

Šabac je još prepun kamiona i nemačke vojske.

Sad su Nemci uzeli 30 talaca. Stalno ih smenuju: po šestorica su dva dana i tri noći ili tri dana i dve noći – i onda drugi.

Danas su svima emigrantima Jevrejima vezali oko ruke žutu traku sa Solomunovim slovom. Od juče se u izlo-

zima šabačkih jevrejskih radnji nalaze cedulje na kojima piše: „Juda – nemačkim vojnicima ulaz zabranjen.“

Danas poreska uprava isplaćuje i ostale činovnike. Većina je dobila novac u nemačkim markama.

U Letnjikovcu ima 140 begunaca iz Bačke. Mnogo činovnika i učitelja prebeglo je i iz Bosne. Ustaše vrše strašan teror nad Srbima.

15. maj, četvrtak. – Pre tri-četiri dana iskopano je 13 leševa naših vojnika koji su poginuli na Savi. Preneti su na groblje. Većinom su Bačvani i Banaćani. Za imena im se ne zna. Uzalud će ih njihovi tražiti.

Danas je počela raditi Gimnazija, i to samo IV i VIII razred – zbog tečajnog ispita. Rade u kamičkoj školi, jer je gimnazija puna vojnika.

Teretna lađa dvaput nedeljno ide u Beograd. Inače je putovanje vrlo neuređeno. Voz ne ide iz Šapca zbog oštećenog mosta. A iz Klenka kreće u pet po podne. To je jedini voz za Beograd. Posle čekanja u Rumi, u Beograd se stiže uveče. A kako se posle osam časova (po letnjem vremenu) ne sme niko viđati na ulici, putnici moraju da noće u Zemunu. Ujutro prelaze brodom u Beograd, jer je i tamo razруšen most. Ako neko ide preko Obrenovca, onda od Šapca do Obrenovca mora da plati kola od 800 dinara pa naviše.

Šećera nema. Nema ni špiritura, ni kafe, ni limunova. Pušači se svakako dovijaju.

17. maj, subota. – Danas se izdaju karte za šećer i ostale namirnice. A koje će to biti namirnice – još ne znamo. Na svaku glavu 200 grama šećera za mesec dana!

Priča se da Jevreji – izbeglice oskudevaju u životnim namirnicama. Niotkuda ne dobijaju sada pomoći i čini se da su ostavljeni sami sebi. A još ih je velik broj ovde – svakako preko hiljadu. Lutaju po Šapcu sa žutim trakama oko ruke.

Svi se pitamo kako će se ishraniti tako silan narod u Šapcu i okolini.

Gimnazija, Učiteljska i III i IV razred osnovne škole rade u kamičkoj školi, koja je jedina zasad ispražnjena.

Nemačka vojska svaki dan pridolazi. Sad su pune i bioskopske i ostale dvorane – sokolana i Trgovačka omladina.

O našim zarobljenicima dosad nikakve vesti. Niko ne zna gde su. Naročito su zarobljeni mnogi rezervni oficiri. Izgleda da su oni jedini do kraja vršili svoju dužnost.

21. maj, sreda. – Danas lepo vreme. Željni smo sunca i topote, jer je celo proleće hladno i kišovito. Prekuće ustaše zabranile našima prelaz preko Klenka, a Sremcima kod nas. Kažu da su – suverena država!

Mađarske vojnike su nekuda otpremili iz Šapca, a otisli su i mnogi Nemci. Sad nam je malo lakše, jer smo svi imali po nekog od njih na kazanu. Razume se – besplatno!

25. maj, nedelja. – Fabrika „Zorka“ počela ponovo da radi 19. maja, u ponedeljak.

Dobošar je objavio da je zabranjeno slušanje na radiju stranih „neprijateljskih“ stanica. Određene stroge kazne za one koji prekrše ovu naredbu.

30. maj, petak. – Od utorka proradio autobus do Obrenovca. Prenosi i poštu. „Novo vreme“ stiže iz Beograda svaki drugi-treći dan. Iako nam novine nisu interesantne, uzimamo ih i čitamo.

Predveče trešte ciganske muzike po kafanama, pa čak i po onima gde nikada dosad nije bilo muzike. Mnogi svirачi isterani su iz Bosne i Hrvatske, pa ih se mnogo sjatilo u Šabac. A treba jesti!

Sad je dozvoljeno kretanje građanstvu do 10 časova uveče (to je, zapravo, do 9 po našem računanju).

Od ponedeljka svi đaci idu u školu. Ali pošto je u Učiteljskoj školi i internatu još vojske, učiteljci uče u gimnazijskoj zgradici.

U radnjama oskudica. Sve su pokupili nemački vojnici. Ženske čarape se uopšte ne mogu dobiti. Kad stigne duvan, na jagmu se razgrabi.

Od zarobljenika još nikakvih vesti.

Danas sam na donjošorskom groblju obišao naše sahranjene vojнике. Ima 38 grobova, a samo na 13 postoji natpis, i to većinom na čamovom krstu ispisan olovkom. Pobeležio sam i tih 13 imena po redu. One druge, nepoznate, uzalud će očekivati njihovi srodnici. I nikad neće dozнати где su zakopani.

4. jun, sreda. – Nemačke vlasti izdale naređenje da se ukidaju sva udruženja, osim privredno-ekonomskih.

U hotel „Zeleni venac“ naši ne mogu da idu. Tamo se hrane nemački oficiri i podoficiri. Uveče svira muzika. Puna sala zelenih uniformi.

8. jun, nedelja. – Od 3. juna počela zamena novčanica od 1.000 dinara. Pred bankom čitavi redovi.

U selima oko Cera, s obe strane, u mnogim porodicama vlada glad. Nigde ne mogu da nađu brašna.

Jevreji idu na prinudan rad, na poljske poslove. Mlade Jevrejke, nenaučene na grube seoske radove, neobično pate.

I Cigani moraju da nose trake preko ruke. Ove nedelje nam poskupeo hleb na 4,5 dinara. A ima u njemu sigurno 60 odsto kukuruznog brašna. Mleko 4 dinara. Stigle jagođe i trešnje. Kilogram 6–10 dinara.

U Gimnaziji i Učiteljskoj školi smešten priličan broj izbeglica iz Vojvodine i Bosne.

11. jun, sreda. – Danas se vide i Cigani iz sela sa žutom trakom preko ruke.

Pošto se preko Srema ne može putovati, proradila lađa Šabac–Beograd.

Izbeglice stalno pristižu. Smatra se da ih ima u Šapcu oko 2.000.

13. jun, petak. – Danas nema Sremaca na pijaci. Ustaške vlasti im zatvorile „granicu“. Kažu da se juče i danas preko praznuje, jer je određena granica „Nezavisne Države Hrvatske“ do Zemuna!

Cigani prestali svirati po kafanama. Jevrejima zubari-ma i lekarima zatvorene ordinacije.

Poštu iz Srema, Bačke, Hrvatske, Bosne i dr. uopšte ne dobijamo. Kažu da su u Klenku puni džakovi pošte za Šabac, ali se ne može preneti, jer je Klenak u drugoj državi!

21. jun, subota. – Vreme se malo prolepšalo, ali vrućine nema.

Opština delila brašno na kupone, po pet kilograma. Razume se da sav grad nije mogao dobiti, nego ko je za ova tri dana stigao na red.

Stigle prve karte od naših zarobljenika.

22. jun, nedelja. – Prvi topao letnji dan. Jutros javlja radio da je Nemačka objavila rat Sovjetskom Savezu. Ova vest izazvala je najveće iznenadenje. Prave se razne kombinacije o ishodu ovog gigantskog sukoba.

23. jun, ponedeljak. – Danas u dva časa po podne javlja radio da su Nemci već postigli uspehe u ratu protiv Sovjetskog Saveza.

Oko tri časa dobošar je objavio kroz grad da se odmah nose u nemačku komandu (u „Zelenom vencu“) svi radio-aparati. Ko ne predá – biće najstrože kažnjen!

Od juče polažu đaci gimnazisku maturu.

Oskudica u hlebu. Kukuruz se ne može nigde dobiti. Mnogi seljaci sa džakovima obilaze grad i po magacinima i mlinovima traže ili brašna ili kukuruza.

Izbeglice donose sve novije i crnje vesti o ustaškom teroru. Od straha, narod prelazi u katoličku veru ili se krije po šumama.

27. jun, petak. – Svi građani predali u utorak svoje radio-aparate. Ali нико ne dobi potvrdu da je predao. Istina,

svako je napisao svoje ime. No, već u sredu nemački vojnici raznose aparate po svojim stanovima. Uzimaju, svakako, one najbolje. Čak ih nose i u Klenak. Predadoše ih i onim kafedžijama gde se oni skupljaju, ali su stavili plombu da se može slušati samo Beograd.

Ova nedelja vrlo topla. Na Savi zabranjeno kupanje, jer se posvednevno vide leševi gde plove vodom. To su pobijeni Srbi iz „Nezavisne Države Hrvatske“.

Velika oskudica u brašnu. Nigde se ne može naći jedno kilo kukuruza. Sve skupo. Nigde u Šapcu ni najmanjeg stana, a izbeglice ih svaki dan traže. Ko kupi hleba izjutra do šest časova, taj ga ima. Posle ga nema nigde.

5. jul, subota. – Ove nedelje beže u Srbiju i sveštenici iz Srema. Juče, u petak, do pola pet, samo se u opštini prijavilo 97 izbeglica. A koliko ih je došlo u „Kolo sestara“! Kažu da su sve sobe pune!

Prekuće su, u paradnom maršu, sa pesmom i celom opremom, nemački vojnici otišli iz Šapca. Kažu da ih šalju na ruski front. Uveče su došli drugi, stariji ljudi, treće-pozivci.

Stižu nam razne vesti. Radio-aparati su oduzeti – možda su u gradu sakrivena dva, tri – i vesti koje kruže po gradu u najvećoj su protivrečnosti sa vestima koje čitamo u „Novom vremenu“. Dok čitamo da su Nemci osvojili Lavov, Bjalistok, Vilnu, Rigu, da su prešli Prut, da su zaborili 160.000 ruskih vojnika, oborili i uništili 2.000 aviona – dотле kruže glasovi da su Rusi presekli odstupnicu celoj nemačkoj severnoj armiji, da su padobranci osvojili Rumuniju, da su stigli na Dunav do Đerdapa, da su Turci objavili rat Nemačkoj, a sovjetske i engleske trupe stigle u Carigrad, da su se Englezi iskricali u neokupiranu Francusku i zajedno sa Francuzima nastupaju ka Nemačkoj, da je u Nemačkoj sve pokolebano, jer su Gering i Gebels pogli... Eto, takve vesti kruže juče!

Već pet dana mesari ne kolju. Ali, na selu su muke još gore. Seljaci počeli vrći ječam, i dok se još izvijava zrno, oko gumna stoji sa džakovima sirotinja, čeka da ga kupi i nosi na meljavu. Sad su već počeli i pšenicu da kose, iako još nije zrela. Nemaština je užasna. Proletos je sav kukuruz odvezen u Nemačku. Zato ga mi sada nemamo.

Posle podne pobeglo mnogo izbeglica iz Slavonije. Doneli su samo ono što su mogli poneti. Smešteni su u dočnošorskoj školi.

Nemci počeli da teraju na prinudni rad i Jevreje-domoroce.

Vreme cele nedelje hladno.

7. jul, ponedeljak. – Juče i danas prešlo preko Drine i došlo u Šabac oko 1.500 novih izbeglica. Svi su iz Slavonije. U Gunji su ih proterali u Bosnu i sad stižu ovamo. Sa sitnom su i brojnom decom. Putuju po 10 do 14 dana. Iz srezova su našičkog, virovitičkog, Podravske Slatine. Danas su došla kola, po naredenju sreza, i odvezli ih u okolna sela.

12. jul, subota. – Cele nedelje kiša i hladno. Ne može narod da radi pšenicu. A potreba za novim hlebom je ogromna. Mnogo građana vraća se iz pekara bez hleba.

Ove nedelje neprestano stižu proterani Slavonci. Prošlo ih je najmanje 2.000 kroz Šabac.

Skupljanje priloga za izbeglice i postradale u Smederevu nije dalo očekivani rezultat. U Šapcu je skupljeno svega 50.000 dinara.

14. jul, ponedeljak. – Novi begunci neprestano dolaze. Pojedinačno i u malim grupama iz Srema, a masovno iz Bosne. Deca bez roditelja, koje su pobili, žene bez muževa, koji su negde internirani, a često i roditelji bez dece. Pričaju danas da su jednoj ženi muža odveli, a šestoro dece poubijali. Ona je došla ovamo živčano potpuno rastresena. Jedna devojčica od 13 godina koja je gledala pred ku-

ćom mrtve oca i majku, neprestano jauče. Jedna žena, u brzini, zaboravila dete u kolevci.

Šabac preko dana živi svojim običnim životom, ali je sav izlepljen plakatima. Najviše su neke naredbe, a zatim pogrde na komuniste i Jevreje. Na svim kafanama, hotelima i poslastičarnicama veliki kartoni sa krupnim slovima: „Ulaz Jevrejima i Ciganima zabranjen“. Zabranjen im je pristup i u javne parkove, bioskope itd.

Uveče tek pruža Šabac jadnu sliku. Već u pola deset, tj. po suncu u pola devet, a još je vidno, niko ne sme biti na ulici.

16. jul, sreda. – Beležim svoj noćašnji san. Nebo vedro, sunce sija. Mnogo sveta na ulici nekog nepoznatog mi mesta. Najedanput se pokaza visoko u vazduhu velika zastava nemačkog Rajha. Svom širinom i dužinom leprša se u vazduhu, ali kad prelete preko nas – poče da pada. Sve niže i niže, dok ne pade na zemlju u nekom dvorištu. Svaki poče trčati da je ugrabi. Neko povika: „To će biti za mene kecelja.“ Najednaput se pojavljuje i druga. Svi se raduju da i ona padne, pa da je uzmu. I pade, isto kao i prva. Tada se u vazduhu pojaviše brojne zastave, lepršaju se i lete spram plavog nebeskog svoda, ali sve padaju na zemlju. A narod trči da ih ugrabi...

Ovaj san mi predskazuje budućnost. Verujem da će tako biti!

4. novembar, utorak. – Danas sam prvi put išao na Kamičko groblje. Rekoše mi da je u Livadama, prema Bogosavcu, ubijeno 25 muškaraca, žena i dece. To je bilo u nedelju, 28. septembra.

Danas sam video i spaljeni i porušeni Kamičak i Cigan-malu. Sa ruševinama je sva građa već odneta. Ostale su samo gomile cigalja. Uništen je i jedan deo groblja, zajedno sa kućom. Spomenici leže, povučeni po zemlji. Na groblju mi rekoše da je juče, osim jednog Šapčanina, kako sam za-

beležio, takođe streljano u klenačkoj šumi i pet šabačkih Cigana.

Jutros došla iz Loznice jedna žena i priča da su Nemci predali grad četnicima.

6. novembar, četvrtak. – Iz lagera otpuštaju Šapčane i seljake. Ali, ipak, mnoga seljačka kola idu sa paketima za lager. U svakim kolima i po četiri do pet cepanica. U gradu se već viđa i dosta seljaka. Ali to je tek od pre nekoliko dana.

Poneka grupa Jevrejki, s metlama, vraća se ili ide na čišćenje vojničkih prostorija.

Kako sam zabeležio 15. oktobra, po gradu se proneo glas da su Nemci streljali izvestan broj šabačkih Cigana i Jevreja. Ovih dana se to potvrđuje. Ubijeno je 100 do 120 Cigana. Među njima je bilo i odličnih svirača. Godinama su svirali u Zagrebu, Sarajevu, Novom Sadu i drugim gradovima. Nemci su poređali Jevreje i Cigane u iskopane jame i gadali ih u potiljak. Tako pričaju oni koji su ih zatrpanvali. Kažu da su im oduzeli sav novac i, još živima, izbijali zlatne zube. Bilo je oko 600 Jevreja. To masovno ubijanje bilo je u Zasavici 12. oktobra. Nemci su ih preko Klenka odvezli vozom do Sremske Mitrovice, a odatle prebacili preko Save.

I pored toga što o svemu ovome pričaju očevici, među Jevrejima se provlači nit verovanja da im ljudi nisu ubijeni nego da su oterani na radove kod Novske, u Hrvatskoj. Takođe se govori da Jevrejke sakrivaju mušku odrasliju decu čim se kod njihovog lagera pojavi nemački vojnik. Jevrejke Šapčanke dolaze u grad vrlo retko.

Pošto naši seljaci nemaju soli, traže je svuda po gradu. Idu od kuće do kuće i za so nude jaja, brašno, živinu, kukuruz i druge namirnice. Neki građani dobro iskorišćuju tu seljačku nevolju. Priča se da je jedan trgovac iz Donjeg šora dao šest kilograma soli za par čuraka. Znači da je ta

so plaćena po 25–30 dinara kilogram. Inače, kilo soli košta dva i po dinara! Ucenjuje se gde god se može i koliko god se može. Pa i sada, u ove strašne i teške dane, ima mnogo takvih primera.

Kad sam juče, sveteći vodice za Mitrovdan, došao u jednu kuću, sa kišobranom nad glavom, rekoh ulazeći:

— Pokraj svega zla koje nas je snašlo, još i ta kiša pada svaki dan.

Domaćica, stara žena, odgovori mi:

— E, moj oče, spira sa zemlje nevinu krv... Zato pada... A mnoga je nevina krv pala na zemlju.

A kiša neprestano pada još od nedalje, 12. oktobra.

Rusi trgovci zatvorili su radnje. Imali su velike dućane Zupčevski, Ikonikov, Ščerbakov, Pavlov, Manastirskij, Moljkov i drugi. Prodaju i svoje kuće, jer se „vraćaju“ u Rusiju na zemljiste osvojeno od Nemaca. Doduše, u Rusiji još traje rat, ali tu je – obećanje! A Hitler je (oni smatraju) – svemoćan.

8. novembar, subota. — Jutros opet kiša... Danas sam bio u Livadama da opojem one koji su poginuli 28. septembra, u nedelju, kad su od Šapca polazili za Bogosavac, Dobrić i Culjković. Nedaleko od kasarni Nemci nisu palili kuće, ali bliže Mutniku popalili su sve kuće, staje, slamu i hranu. Poginuli su svi oni stanovnici koji su ostali kod kuće. Ali, srećom, većina ih je pobegla, i tako su se spasli. Spaljeno je oko 20 kuća. Stari Dušan Katić ubijen je u svome dvorištu, sa lulom u ruci, sedeći. Baba Cveta Višnjić ubijena je s korpom uz sebe. Mnoge porodice ostale su bez krova, hrane i stoke. Kažu da su zato palili kuće oko Mutnika jer je na njemu bio srušen most, a tuda su se kretali i partizani.

Danas je stigao u Šabac jedan odred „dobrovoljaca“.

Sve Cigane su ponovo zatvorili u lager. U lageru je još mnogo seljaka. U krugu kasarni užasno blato. A batine pljušte po ljudima kao i kiša.

9. novembar, nedelja. – Celo jutro kiša. Danas je ravnno četiri nedelje kako pada.

U lageru ima još oko 12.000 ljudi. Među njima oko četiri do pet stotina Šapčana, većinom mlađih i „sumnjivih“. Za puštanje seljaka iz lagera vlada čitava trgovina. Ima nekoliko posrednika preko kojih ide puštanje. Njima se daju čilimi, prasci, mast, brašno, pšenica i novac – od dve do pet hiljada dinara. Oni od toga daju kome treba i ljudi tako izlaze iz lagera i odlaze svojim kućama, veseli što su se oslobodili teškog logorskog života, blata, vašiju, loše hrane i batina. Mnogi bogati ne žale da dadu i po 10.000 dinara samo da se izbave lagerskog pakla. Put Šabac – Jevremovac sav je zakrčen kolima i pešacima-ženama, koje tamo čekaju da vide svoje i da im predju potrebne stvari.

Danas je opet oterano iz lagera oko 150 ljudi prema Poljoprivredi, na streljanje. Proterali su ih i Kamenjakom i Kamičkom.

Ovih dana bili su sakupljeni svi upravnici osnovnih i srednjih škola radi dogovora da se otpočne sa predavanjima. Postavljena su dva pitanja koja se teško daju rešiti: gde držati predavanja i kako doći do ogreva. Nemci su nudili Poljoprivrednu školu, ali su direktori odbili, jer je daleko od pojedinih delova grada. Rečeno je da se uzmu i neke kafane, ali gde su klupe, gde je ogrev?

11. novembar, utorak. – Tmurno, oblačno. Seljaci se jadaju da niko nije zasejao pšenicu. Kukuruz se bere po kiši, zimi i strašnom blatu. Neke nemačke jedinice su otišle, ali dođu druge. Ovi što odoše ostaviše po kućama dosta stvari koje su bogzna odakle doneli. Sada ne mogu da ih ponesu. Ima tu čilima, posuđa, kokošaka, gusaka – svega!

Danas je stigla nova formacija Nedićeve „srpske vojske“. Iz Šapca se raspoređuju po okolini – Bogatiću, Vladimircima i drugim manjim mestima.

Mr Milan Jevtić

JEVREJSKA ŠKOLA U ŠAPCU U XIX VEKU

Šabac je grad bogate kulturne i prosvetne tradicije, čime se posebno isticao među ostalim gradovima Srbije u XIX veku; u Šapcu je radila osnovna škola još za vreme ustanka. U gradu je već 1826. godine postojala dvorazredna osnovna škola, a istovremeno je radila i grčka škola. Prosvetne prilike u šabačkom kraju brzo su napredovale – u četvrtoj deceniji otvara se veći broj osnovnih škola po selima, a 1837. godine Šabac dobija i gimnaziju.

Kao grad sa veoma razvijenom trgovinom i zanatstvom, Šabac je već od prve polovine XIX veka privlačio mnoge strance, a posebno onih zanimanja u kojima je Srbija tada oskudevala. Iz tog vremena nema mnogo podataka o Jevrejima, ne što ih administracija nije beležila, nego što ih stvarno tada nije ni bilo. Ispravničestvo okružja šabačkog načinilo je krajem 1836. godine *Spisak svih esnafa kako u varoši Šapcu tako i u celom okružju šabačkom*.¹ U tom Spisku, sa 32 naznačena esnafa i 426 popisanih zanatlja i trgovaca, pominje se samo jedan Jevrejin u

¹ Istorijski arhiv u Šapcu – Ispravničestvo okružja šabačkog, br. 2174 od 29. oktobra 1836. godine.

esnafu boltadžijskom, i to „Mušika Solom iz grada“.² Sledće godine obavljen je *Popis šorova i placeva u Šapcu*, ali među žiteljima i vlasnicima nepokretne imovine nije bio nijedan Jevrejin.³ Tek u drugoj polovini XIX veka, verovatno pod uticajem opštedsruštvenih kretanja i jačanja kapitalističkih odnosa, doseljava se sve veći broj Jevreja. Većina njih je bila privremeno nastanjena u Šapcu, mnogi su kao strani državlјani produžavali pasoše, ali niko od njih nije imao kuću ili dućan u svom vlasništvu. O tome najbolje govori *Popis žitelja i njihove imovine u Šapcu 1862. godine*; među njima su i jevrejske porodice:⁴

93. BOKOR CADIK, saraf, 44 godine, žena Beja 35 godina, sin Natan na zanatu 17 godina, kćeri: Venezijana 14 godina, Merjama 5 godina, Dona 2 godine. Imanje – nema. Mesečni prihod od sarafluka 15 talira. Po prihodu spada u III klasu.

649. JOSIF ALMUL, Jevrej, trgovac, 37 godina, žena Ester, 32 godine, sinovi: Solomon, 16 godina, Jovan, 9 godina, Kalmi, 5 godina, Leon, 2 godine, kći Rakila, 12 godina, Pinhans Mun, kalfa, 18 godina. Primedba: Josif Almul, francuski podajnik i svake godine pasoš menja. Pinhans, austrijski podajnik i svake godine pasoš menja.

650. DAVID TAJSTACAK, kalfa, 26 godina. Imanje – nema. Mesečni prihod od službe 13 talira. Po prihodu spada u III klasu.

654. BINJAMIN MINANDIL, Jevrej, kalfa, 37 godina, žena Sara, 23 godine, kći Anula, 5 godina. Imanje: u varoši Beogradu 1 kuća s placem – 250 dukata cesarskih.

² Isto, str. 1.

³ Istorijski arhiv u Šapcu – Ispravničestvo okružnija šabačkog, br. 174 od 27. I 1837. godine.

⁴ Dr Branko Peruničić, *Popis žitelja i njihove imovine u Šapcu 1862. godine*, Godišnjak istorijskog arhiva u Šapcu, sv. IV, V.

Mesečni prihod od službe 14 talira. Po imanju spada u II klasu, po prihodu u III klasu.

676. MOŠO FINC, Jevrej, trgovac 23 godine, brat Jakov 15 godina. Imanje – nema. Mesečni prihod od radnje 31 talir. Po prihodu spada u VI klasu.

677. LEON DŽERAS, trgovac, 25 godina, žena Sumhan, 20 godina. Imanje – nema. Mesečni prihod od radnje 55 talira. Po prihodu spada u VI klasu.

678. ISAK ALKALIN, Jevrej, učitelj, 50 godina, sin Aron, 14 godina, kćeri: Klara, 20 godina, Merjam, 17 godina. Imanje – nema. Mesečni prihod kao učitelj 10 talira. Po prihodu spada u II klasu.

679. HAIM ALKALAIN, Jevrej, kočijaš, 23 godine. Imanje – nema. Mesečni prihod od kočijašluka 10 talira. Po prihodu spada u II klasu.

698. AMER FERMA, Jevrej, trgovac, 23 godine, mati Rahail, 45 godina, Kalmi Levi, Šegrt, 15 godina. Imanje – nema. Primedba: Amer, austrijski podanik i menja pasoš svake godine.

724. MUŠLEKA ŠALON, haham, 50 godina, žena Dona, 38 godina, sin Presjadon, 5 godina, kćeri: Jester, 14 godina, Hana, 7 godina. Imanje – nema. Mesečni prihod od službe 10 talira. Po prihodu spada u II klasu.

758. HAIM NAHMIJAS, sitničar, 38 godina, žena Ster, 30 godina, sin Gavriliko, 3 godine, kćeri: Mirkedika, 9 godina, Lijaika, 2 godine. Imanje – nema. Mesečni prihod od rada 15 talira. Po prihodu spada u III klasu.

759. DANIL NAHMIJAS, sitničar, 35 godina, žena Luna, 30 godina, sinovi: Gavriliko, 4 godine, Mušiko, 1 godina, kćeri: Bohora, 12 godina, Klarka, 1 godina. Imanje – nema. Mesečni prihod od rada 21 talir. Po prihodu spada u IV klasu.

821. ISAK MIŠULAN, kožar, 51 godina, žena Regina, 40 godina, sinovi: Rafail, 14 godina, Avram, 11 godina, So-

lomon, 5 godina, kći Ćimka, 17 godina. Imanje – nema. Mesečni prihod od rada 7 talira. Po prihodu spada u II klasu.

822. JAKOV ALKALAJ, trgovac, 28 godina, žena Merjam, 26 godina, sinovi: Mordaj, 8 godina, Isak, 5 godina, Merjam Papu, siroče, 8 godina. Imanje – nema. Mesečni prihod od trgovine 55 talira. Po prihodu spada u VI klasu.

823. ISAK ADANJA, kalfa, 16 godina. Imanje – nema. Mesečni prihod od službe 5 talira. Po prihodu spada u I klasu.

830. JAKOV IZRAIL, šnajder, 30 godina, žena Simka, 22 godine, sin Avram, 5 godina. Imanje – nema. Mesečni prihod od krpnje 7 talira. Po prihodu spada u II klasu.

1391. KONORTA BAROH, Jevrej, trgovac, 28 godina, žena Rika, 18 godina, sin David, 2 godine, kći Đukas, 6 godina. Imanje – nema. Mesečni prihod od trgovine 35 talira. Po prihodu spada u V klasu.

1392. ASLAN KATALA, kalfa, 24 godine. Imanje – nema. Mesečni prihod od službe 7 talira. Po prihodu spada u II klasu.

1747. NATAN BAROH, špekulant, 28 godina, žena Reina, 20 godina, sin Josif, 6 godina, kći Simka, 2 godine. Imanje – nema. Mesečni prihod od rada 13 talira. Po prihodu spada u III klasu.

1822. JAKOV AVRAMOVIĆ, Jevrej, trgovac, 23 godine. Imanje – nema. Mesečni prihod od trgovine 25 talira. Po prihodu spada u IV klasu.

1823. MOŠO AVRAMOVIĆ, Jevrej, trgovac, 20 godina. Imanje – nema. Mesečni prihod od trgovine 13 talira. Po prihodu spada u III klasu.

1824. ISAK LEVI, trgovac, 28 godina, žena Areja, 20 godina, kći Rivka, 2 godine. Imanje – nema. Mesečni prihod od trgovine 35 talira. Po prihodu spada u V klasu.

1825. NISIM ALVADARI, kalfa, 15 godina. Imanje – nema. Mesečni prihod od službe 9 talira. Po prihodu spada u II klasu.

1826. AVRAM MILAŠ, kalfa, 15 godina. Imanje – nema. Mesečni prihod od službe 6 talira. Po prihodu spada u I klasu.

1870. JOŽEF MISLIN, cigljar, 45 godina, žena Marija, 39 godina, sinovi: Unrad, 22 godine, Adam, 1 godina, kćeri: Marija, 19 godina, Nanika, 4 godine. DANILO MILLER, cigljar, 35 godina, žena Lica, 22 godine, sin Pavle, 6 godina. DAVID VINDERŠTAJN, 36 godina, žena Katariна, 48 godina, sin Avram, 11 godina, kći Magdalena, 20 godina...⁵

Popisni materijal pruža mnoštvo dragocenih podataka o Jevrejima u Šapcu toga vremena, ali je ovom prilikom naročito važno da se podvuče da je među ovim Jevrejima bio i Isak Alkalaj, učitelj, s mesečnom platom od 10 talira, što jasno govori da je u to vreme redovno radila škola za jevrejsku decu.

Mada ima dosta izvora o prosvetnim zbivanjima u Šapcu u XIX veku, od kojih mnogi nisu potpuno proučeni, može se sa sigurnošću reći da jevrejska škola u Šapcu nije bila redovna i da nije radila u najpovoljnijim uslovima. Polovinom 1872. godine, u Šabac je iz Brčkog došao neki Moša Atijas, sveštenik, pa je uz saglasnost Jevrejske crkvene opštine otvorio školu. Krajem septembra iste godine, Atijas je uložio žalbu Ministarstvu prosvete na rešenje Načelstva okruga šabačkog „koje mu zabranjuje da uči

⁵ Prema ovom popisu, tada je bilo trgovaca 9, učitelj 1, haham 1, saraf 1, kožar 1, šnajder 1, špekulant 1, sitničar 1, ciglara 2, nadničar 1, kalfi 7, šegrt 1, neodređeno 1. Po imanju, jedino je Binjanin Minandil bio svrstan u II klasu, a ostalih je po prihodima bilo: I klasa 5, II klasa 7, III klasa 6, IV klasa 2, V klasa 2, VI klasa 2.

decu jevrejsku i nalaže da se iseli“.⁶ Samo dva dana kasnije, i Jevrejska opština iz Šapca uložila je sličnu žalbu Ministarstvu prosvete. Ministarstvo je obrazložilo rešenje time da Moša Atijas nije imao dozvolu za useljenje u Srbiju, pa je načelstvo stoga i donelo rešenje o njegovom iseljenju iz Srbije.⁷

Na početku 1880. godine, Avram Koen i Bilja Mandil podneli su u ime Jevrejske crkvene opštine u Šapcu molbu Ministarstvu prosvete u kojoj su tražili da se za njihovu decu otvori posebna škola. U molbi je navedeno kako se jevrejskoj deci „oduzima i prilika i mogućnost ne samo da uče, već i da znaju svoj maternji jezik“.⁸ Dalje je predloženo da jevrejska deca i dalje pohađaju postojeću osnovnu školu, a da u svojoj školi uče jevrejski jezik, kao i „da se za pokazanu celj dade bilo državna ili opštinska pomoć, kako bi mogli i učitelja za jevrejski jezik naše učeće se dece, a i stan i ostale školske potrebe plaćati“.⁹ Ministarstvo prosvete je naknadno tražilo od Okružnog načelstva podatke o broju jevrejske dece, „koliko ima dece koja su navršila šestu godinu među tamošnjim Jevrejima i koliko novaca može dati opština za pomenutu školu i da li može opština još čime pomoći takvu školu“.¹⁰ Prema naknadnom izveštaju Okružnog načelstva vidi se da je u to doba u Šapcu bilo četrnaestoro ženske dece od 7 do 12 godina i dvadeset šestoro muške dece od 6 do 15 godina. Verovatno iz razloga da bi izveštaj bio što ubedljiviji, priložen je i spisak sve dece koja bi pohađala buduću jevrejsku školu:

⁶ Arhiv Srbije – Fond Ministarstva prosvete, br. 5057 od 27. IX 1872 – F IX, r-97/1872.

⁷ Arhiv Srbije – Fond Ministarstva prosvete, br. 5102 od 29. IX 1872 – F IX, r-97/1872.

⁸ Arhiv Srbije – Fond Ministarstva prosvete, F IV – r-171/1880.

⁹ Isto.

¹⁰ Isto.

Ženska deca:

1. Zlata N. Baruh, 10 godina
2. Ana J. Avramović, 10 godina
3. Salčika A. Koen, 12 godina
4. Lenka A. Koen, 9 godina
5. Žaneta B. Almuli, 8 godina
6. Bela Tajtacak, 8 godina
7. Rivka D. Nahmijas
8. Gospava D. Nahmias, 9 godina
9. Rakila D. Nahmias, 7 godina
10. Bulisa B. Albala, 10 godina
11. Klara Muntias
12. Veza M. Finci, 8 godina
13. Rivka Benbasa, 12 godina
14. Rakila Benbasa, 10 godina

Muška deca:

1. Johanan B. Mandil, 8 godina
2. Moša N. Baruh, 9 godina
3. Avram J. Avramović, 14 godina
4. Moša J. Avramović, 12 godina
5. Nahman J. Avramović, 8 godina
6. Majir J. Avramović, 6 godina
7. Solomon L. Derasi, 12 godina
8. Rifail A. Koen, 6 godina
9. Rifail M. Finci, 10 godina
10. Hiskija M. Albahari, 12 godina
11. Danilo M. Albahari, 9 godina
12. Lazar M. Albahari, 7 godina
13. Josif Almuli, 10 godina
14. Isak Almuli, 8 godina

15. Josif Maclijah, 10 godina
16. Sati Maclijah, 6 godina
17. Bikir Testa, 14 godina
18. Jakov Testa, 10 godina
19. Avram Testa, 12 godina
20. Haim Testa, 8 godina
21. Izrail Tajtacak, 9 godina
22. David Muntias, 6 godina
23. Ješua David, 15 godina
24. Jakov David, 13 godina
25. Biti Albasa, 15 godina
26. Avram Benarija, 14 godina¹¹

I pored lepih reči Ministarstva prosvete, na kraju se sve na tome i završilo. Koncem 1880. godine, Ministarstvo, odnosno ministar prosvete izvestio je Okružno načelstvo u Šapcu da „Ministarstvo nema ništa protiv toga da jevrejska deca, pored srpske škole, idu i u jevrejsku školu, rad učenja svog maternjeg jezika. Zato sam potražio od opštine šabačke da ona nađe potreban lokal, u kome bi se deca iskupljala rad pomenute potrebe. No opština je odgovorila, kao što je Načelstvu poznato, da ona nije u stanju učiniti za sada nikakvu pomoć za otvaranje jevrejske škole u Šapcu... Načelstvo će posavetovati pomenute moliće da šilju svoju decu i od sad redovno u srpsku školu... Kad šabačka opština bude u stanju da podigne školu za jevrejsku decu, onda će se i od strane Ministarstva učiniti sve što se može u ovoj stvari učiniti.“¹²

Dvadesetak godina kasnije, krajem 1901. godine, Jevrejska crkvena opština uputila je Sudu opštine šabačke,

¹¹ Isto.

¹² Isto.

odnosno Ministarstvu prosvete, molbu da se u Šapcu otvori škola za jevrejsku decu, jer ima preko tridesetoro dece, a takođe da se postavi i učitelj. Posle nešto više od mesec dana, Ministarstvo prosvete je donelo rešenje da se za učitelja postavi „G. Josif Levi, s pravima na platu i stan što imaju i drugi učitelji“.¹³

Verovatno da je jevrejska škola neprekidno radila do Prvog svetskog rata, jer je školski nadzornik za okrug šabački dao veoma kratak opis povodom obilaska jevrejske škole na kraju školske 1903/04. godine: „Škola crkveno jevrejske opštine osnovana je 1894. godine. Imala je 17 đaka, koji posle časova u našoj redovnoj školi dolaze ovde radi svoje vere. Uspeh je bio slab. Sad je opština našla spremnijeg učitelja.“¹⁴

Sem posebne škole, jevrejska deca su išla i u gimnaziju, pa ne bi bilo naodmet navesti i učenike koji su u Šapcu završili četiri, šest ili osam razreda gimnazije, kako je u koje vreme bila ustrojena šabačka gimnazija:

Školska	1869/70.	Bohor Maclijah
Školska	1878/79.	Avram Maclijah
Školska		Isak Maclijah
Školska		Nisim Tajtacak
Školska	1884/85.	Rafailo Finc
Školska	1891/92.	Jovan Mandil
Školska	1893/94.	Menahej Alkalaj
Školska	1897/98.	Bukić Pijade
Školska	1898/99.	Emilo Ajhinger
Školska	1900/01.	Moša Avramović
Školska	1902/03.	Emilo Rosenberg

¹³ Arhiv Srbije – Fond Ministarstva prosvete, F 34, r-56/1905.

¹⁴ Arhiv Srbije – Fond Ministarstva prosvete, F 59, r-35/1904.

Školska	1903/04.	Živko Pijade
Školska		Živko Baruh
Školska	1905/06.	Alka Papo
Školska	1905/06.	Josif Abinun
Školska	1906/07.	Stanislav Vinaver
Školska		Jakov Maclijah
Školska	1907/08.	Pavle Vinterštajn
Školska	1908/09.	Natan Baruh
Školska		David Jeušua
Školska	1909/10.	Leon Papo
Školska	1910/11.	Izrailj Alfandari
Školska	1911/12.	Ašer Papo
Školska	1912/13.	Samuilo Javoljević
Školska		Isak Eškenazi
Školska	1913/14.	Leon Alkalaj
Školska		Nisim Šalom
Školska		Isak Alfandari ¹⁵

¹⁵ Spomenica šabačke gimnazije, Šabac, 1937, str. 259–319

Oskar Davičo

DETINJSTVO

III

Ura! U rat! U rat! ori se iz kafane;
Peskari i Mandili Afera ljube se i skaču:
– Junaci! – viču u glas – unapred vam srećne rane!
– Smrdi rakija i pivo.
Ljudi se smeju i plaču.

Zastave su mračne u mraku. Sve je mračno i strašno.
Ljudi su divlje zadrigli, prljavi, znojavi, smradni,
samo je mama bela
sva bela kao brašno:
– Ubiće te, grli tatu,
usudi se samo i padni
u ovom glupom ratu!

Ja plačem, tako je mrak.
Tata me ljubi i grebe brkom vlažnim od piva:
– Ko se boji i plače nije Srbin, ni junak.
Ja plačem.
Ulica je puna
vatrom oprljenih ljudi.
Dim noćni im svima
gar misli sakriva.

V

Mladići pijano urlaju.
Šorom svud gore vatre.
Tata me digao do neba:
pijani ljudi se ljube.
Kroz noć
iz parka
s balkona
s tribine
iz šatre
oglašuju turobno rat
doboši i trube.

U nebo pucaju rakete,
ranjene padaju zvezde.
Sa Kamička na konjima nailaze regruti.
Gomila gleda, sluša i nešto kao cvokot sluti,
a oni prolaze mladi i ljuti,
pevaju pesme i jezde...

IX

Drum je pun dece, staraca, žena,
dronjaka, denjaka, bala,
magaraca, pasa, koza, goveda.

Jedna je žena vrissnula i pala.

Bežanija je preko nje pretrčala.

Bežanija beži, beži beda
olinjala, raščupana, musava, seda

a jedna žena vrišti
i na drumu leži
drhti i zubima kopa i noktima rije
dok je bežanija gazi
i kopitama bije,
i luda od vriske dece i laveža pasa
bežanija beži
beži
iz Srbije.

XIII

– Je li puno daleko, mama, je li daleko Šabac?
– Daleko, dalje od neba.
– Je li kazao stari crveni vrabac,
mama,
da je Šabac daleko, daleko, dalje od neba?

Kiša pada u Dunav.
O, bože, bože,
Dunav je pokisao
sve do gole kože.

– Obrni se sine, zadnji put se obrni,
jer ono što se crni kroz maglu i kišu,
ono što se kroz maglu i kišu crni
ono je druga zemlja,
druga zemlja.

Kiša pada u Dunav.
O, bože, bože,
Dunav je pokisao
sve do gole kože.

Stanislav Vinaver

RATNI DRUGOVI

Dragoš iz Lipolista

Dragoš iz Lipolista
U pocepanom gunju
Sa starom puškom berdankom
Čuvao je kao i ostali
Iz trećega poziva
Neku čupriju iza fronta.

Kada zatutnji voz
On bi se isprasio i salutirao
I ni jedan mišić ne bi zatreperio
Na staračkom licu.

On je pričao gotovo ceo dan
O prošlim ratovima
Kada je bio mlad
I tukao se u prvoj liniji
Ti ratovi bili su teži
I lepsi.

Znao je Dragoš da to ne pomaže.
Ali mu je bilo milo.

A razdirala ga je želja
Da nekako prodre u prvi poziv
– Kao stari svat na svadbu –
Gde su njegova dva sina
Milutin i Mutimir,
– Makar koliko za jedan boj
– Makar koliko za jedan juriš.

Najzad se završilo čuvanje čuprije
Male, nesačuvane čuprije.
Od teškog napora pri povlačenju
On je zaglavio u bolnici na Vidu
Ako je i ostao živ kroz Albaniju
To je samo o nadi da vidi sinove.

On je sinove video
Pod maslinama na Krfu
I siti su se izrazgovarali
I alalili.

...Na vojničkom groblju na Vidu
Bez obzira na jedinicu i poziv
Udruženi su ovi naši borci.
I Dragoš iz Lipolista, sa njima,
– Stari i iskusni trećepozivac –
Ne čuva više običnu čupriju
Zbog koje je bilo nezgodnih reči
I svakojakih šala –
Nego čitavo jedno ostrvo.

Dr Avram Vinaver

Šta govore ti ljudi
U košuljama belim,
Razrogačenih očiju
Suvi i crni i nezemaljski?
Šta galame??

Bolničari ih čuvaju,
Da ne iskoče kroz prozor.
Doktori ih obilaze sa strahom.
Svaki čas po nekog iznesu.

Leže po sobama, hodnicima
Neki su u dvorištu, na kaldrmi, na ulici
Otpočeli su da obuzimaju celo Valjevo,
Našu celu državu.

Oni buncaju
Sa njima bunca od pegavca cela naša zemlja.
I po logorima ih ima,
Železnice ih vuku
Domovi su ih puni.
Po selima, na kolibama malim
Na vajatima
U šljivacima
Viju se crne zastave
Morija zatomi svet.

Doktor Avram Vinaver
Sanitetski major
Upravnik Pete Rezervne Bolnice

Poštapajući se teško,
Ispijen od bolesti i briga
Obilazio je bolesnike dan i noć
Posmatrao njihov unezveren pogled
Po njemu znao gde se ko nalazi
Na putanji života i smrti.

Nadgledao je šta se radi
I pomagao svojim prisustvom
Da se izvije kod vojnika
Onaj lak osećaj ka mirnom, ka zdravom,
Koji i sačinjava sav život.
Sa nekima je diskutovao
Na naročiti način,
Beskrajno strpljivo i očinski
Nekom stravičnom ljubavlju,
– Jer su mnogi, urlajući
Tražili odgovor na pitanje:
Zašto ih ne puštaju da skaču
Na prozore, kroz zidove, i kroz vrata
Kada su gonjeni, sa svih strana
Kao divlja zver.

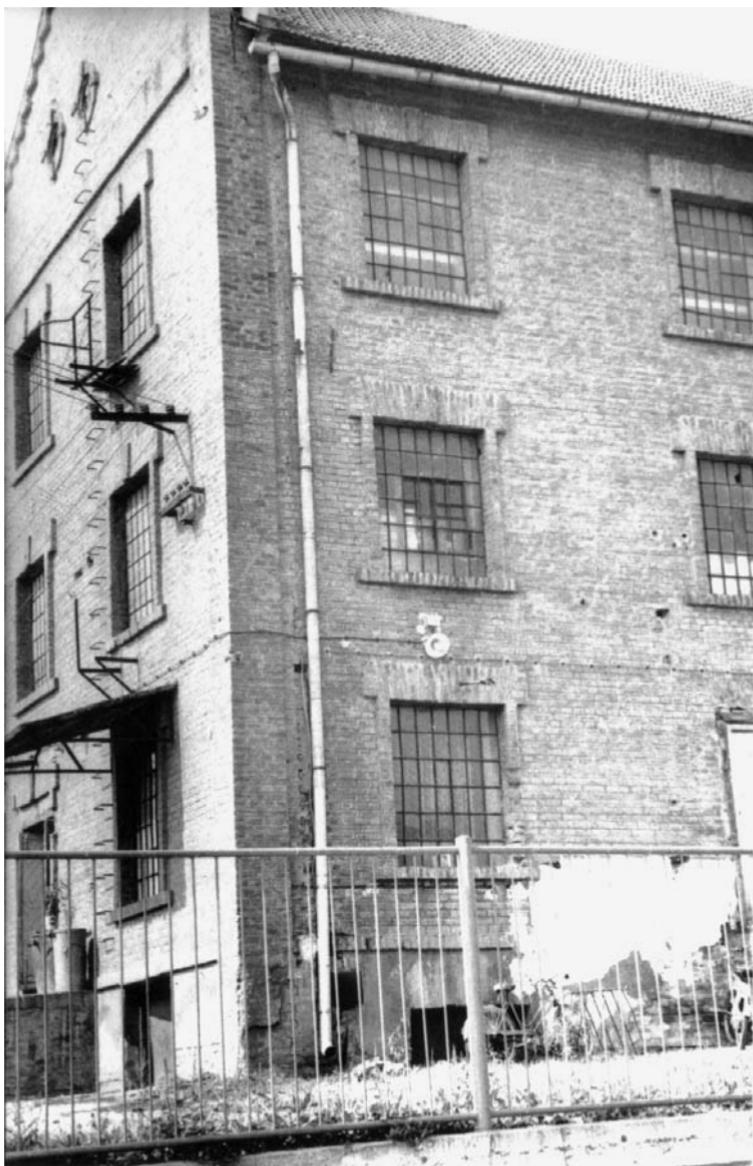
Major Avram
Sa trudom nadčovečanskim
Držao je otvorene oči
– Ogromne plave oči pod zlatnim cvikerom –
I nije smeо da ih sklopi ni za tren
Jer je znao
– Pošто i njega trese rekurens
Već toliko dana
A nije tražio zamenu

Jer tome sad nije vreme
U oskudici lekara –

Da mu se može desiti,
Da i on odoli promuklim razlozima
Tome vapaju očajnom
I tako ubedljivom
Bezbrojnih bolesnika,
Koje čuje i dan i noć
Nemajući za drugo šta sluha –

I da otvorи prozor,
I da iskočи iz ove sobe,
Iz ove varoši,
Iz ove vasione ...

Dokumenti

*Mlin u ulici Janka Veselinovića u Šapcu, u kome su bile
smeštene jevrejske izbeglice*

*Zgrada magacina Praške banke, iz Pop Lukine ulice,
gde su bile smeštene jevrejske izbeglice*

U obeleženoj zgradbi bili su smešteni Jevreji emigranti

*Magacin Drage Teneković u Šapcu
u kome su bili smešteni emigranti*

Dr Miodrag – Mile Petrović, kao konzul

Dr Miodrag – Mile Petrović, u oficirskoj uniformi

Dr Mile Petrović sa suprugom

*Advokat Draža Petrović pozdravlja kralja Aleksandra
u Šapcu 1934. godine*

Dr Mile Petrović u Americi, sedamdesetih godina 20. veka

*Na jednom treningu Mačve, 1940,
dole desno, poslednji, Kurt Hilkovec*

Kurt Hilkovec s najstarijim sinom Hajimom

Jevrejski mladići i devojke u mlinu

Život i rad u mlinu

Jedna od soba u kojima su boravili Jevreji izbeglice

не", па

Мали
жидеру
в стари
о право
гасоњу.
з га пул
о Вуко
јији га
ицу, па
награг:
што нас
море!...
год и

огласан
се

сипаху на попов рачун, стари прота Самуило извуче неколике десетице за напојницу малом Јаши. Овога ончас покри као нека тешка индигнација, па скочи, махну руком љутито и крену к вратима. На прагу се скрену и готово кроз плач узвику:

— Прото, много сам вас волео и поштовао. Више од свих овде. А да сам јутрос могао знати шта ћете најзад учинити, не бих Вам услугу учинио... Јер, јер сам се надао да бар ви можете боље мислити о... о... Јаши Алфандарију и... и о Јеврејима...

Р — Дан примирја

тена палим јунацима за Слободу, Незавидана две чланице Фидака постели су има на Сефардском гробљу и ставили на разе пошту и сећање на оне, који су са величини Југославије и нашој Слободи.

47 од
шкун
ија се
ујем
и ово
чуће-
з ову
те му
кених

које смо примили у стари конак. Ваљда ће вас и Давичо о томе известити. Молим да ми јавите хоћемо ли одмах тамо (у Крагујевац) послати, или да стоје док и оне друге стигну."

Давичо је био угледан грађанин београдски и псоверљива личност кнегежева.

Др Ранковић

Београдски Јевреји за »кладовске« избеглице у Шапцу

На позив Савеза јеврејских вероисповедних општина обе наше општине, у заједници са Удружењем ционалистичких жена „ВИЦО“ и осталим нашим хуманим и омладинским друштвима, провеле су и успешно завршиле акцију за прикупљање одејних и других предмета за избеглице у Шапцу, где их има око 1200. Сакупљено је свега 433 пакета.

Сви су ови пакети отворени, прикупљене ствари пакљиво сортиране и спаковане у 15 великих сандука, који су били тешки 2700 кг. Све ове ствари послате су у Шабац.

Поред пакета примљено је и прилога у новцу, и то Дин 33.088.— Управе обеју општине сматрају за своју дужност да се свима племенитим дародавцима најтоплије захвале на послатим прилогима као и свима члановима Одбора за несебичан рад око прикупљања прилога, чиме су дали видног доказа да знају да цене душевне и материјалне патње наше невине и нападене браће у изгнанству.

Чланови Одбора за прикупљање предмета посетили су 9 новембра скупно боравиште избеглица у Шапцу. Посета је обухватила преглед целокупне организације старања о емигрантима: становиња, прехране, одевања, лечења болесника, живот емиграната итд.

На лицу места чланови одбора утврдили су: да је организација скупног боравишта у Шапцу добро изведена, да су прилике под којима емигранти живе у погледу становиња, прехране, сдеавања и лечења према датим могућностима врло повољне.

Даље је утврђено да су све критике упућене у томе правцу не само неосноване, већ и неоправдане.

*O dobrom prijemu jevrejskih izbeglica svedoče
i jevrejske novine „Vesnik“, 1. decembar 1940.*

Комитету Јевреја Емиграната

ШАБАЦ

Према наређењу КРАЈСКОМАНДАНТУРЕ у Шапцу од 29 јуна 1941 године I 847. - Сви јевреји па и емигранти имају се неизоставно упути - ти сместа у логар - бараке - касарне бившег понтонирског пукова најдаље до 15 јула 1941 године.

Стога се наређује комитету да у свему поступи по предњем наређењу - у противном сносиће последице.

По пријему к знаму предњег наређења акт одмах вратити Поглаварству.

Претседника
Градског Поглаварства,

Гаврило

*Гаврило
Гаврило Радојловић*

Sadržaj primili smo do znanja.

Uprava јеврејског emigrantskog logora

Гаврило Радојловић

Михаил Симоновић

Sprovodenje naređenja nemackih okupacionih vlasti

8092 21 avgusta 41.

УПРАВИ ШАБАЧКИХ ЈЕВРЕЈА

ШАБАЦ

Сви Шабачки јевреји у теку сутрашњег дана т.ј. у току 22 августа 1941 године имају се безусловно преселити у лагер-бараке код шабачког Града. Собом могу понети најнужније постельне ствари, пресвлаче-веш, и потребан прибор за храну. Све остале ствари које се у стану налазе им у неквом виду несму се склапати ни откупивати. Ове ствари пописаће одређена комисија то ће се са истим поступити по находиству комисије.

Председник
Градског поглаварства,

Naredba o prebacivanju u logor

Рађено 22. августа 1941. године у
Поглаварству града Шапца

8370 22. август 41. -

Према усменом наређењу Немачких војних власти, у току данашњег дана имају се иселити у лагер јевреји који живе у граду Шапцу.

Ради обезбеђења њихове заостале имовине, а на основу § 96 Закона о грађским општинама свим

НАРЕЂУЈЕМ:

Да се образује комисија за ~~ни~~ попис и процену јеврејске имовине. У комисију одређујем г. Г. Кујунџић Јевту, Јовића Стевана и Бранислава Синџелића, члановника овога Поглаварства.

Покретна имовина покућанство становиће се јеврејима на расположење. Она имовина која остане у стану има се пописати и ~~како~~ проценити. Списак пописа има се доставити Немачкој компанији у првобуду на немачком, један примерак издати сопственику-јеврејину, а један оставити Поглаварству.

Станови се имају запечатити и вакуучати. Исти станови имају се издати избеглицама, којима ће се накнадно одредити висина закупа. Избеглице које стање приме да не потврду да су ствари јеврејске примили на чување под законском одговорношћу, које ће ставе остати све док се не донесе одлука о заједничком смештају свих јеврејских ствари заосталих и пописатих по јеврејским становима.

Предње саопштити комисији ради знања и управљања с тим да сви јевреји морају бити иселени из вароши у току данашњег дана, а попис њихове имовине мора се извршити у најкрајнијем времену. По могућату попису и процени могу при състновати сопственици-јевреји имовине која се пописује, који ће записник тајо ће потписати.

Претседник Поглаварства

Данас 22(дванадесет другог) августа 1941. године саопштена нам је предња наредба.

Naredba o popisu jevrejske imovine

Градско Поглаварство
ШАБАЦ

Gradske Poglavarske
ŠABAC

Бр: 8303 / 26 августа 1941

МИНИСТАРСТВУ УНУТРАШЊИХ ПОСЛОВА

БЕОГРАД.

Услед изгрева у околини Шапца, а према наређењу Крајскомандатуре у Шапцу, сви Јевреји Шабачки који су живели на територији ове Општине исељени су из вароши у лагер-бараеке код Шабачког града. Сва вихова покретна имовин која се већином састојала из ствари дато им је на слободно располагање, од којих су већином пренели у лагер а мањи део остао је у њивовим становима, који је комисијски пописан. У ове станове усељене су избеглице.

Сем избеглица, у непокретним добрима која су сопственост Јевреја налазе се и други станари који су станове издли у закуп ранији кућевласници-Јевреји.

Да би се ова Јеврејска имовина правилно и потпуно даље обезбедила усвојава се Министарство за хитна упушта по овој ствари.

Ради упушта Поглаварство Вам упућује г. Митровића Божидара правног референта овог Поглаварства.

МИНИСТАРСТВО УНУТРАШЊИХ ПОСЛОВА

I Бр. 1039

30. VIII. 1941. г.

Београд

ГРАДСКОМ ПОГЛАВАРСТВУ

ШАБАЦ.

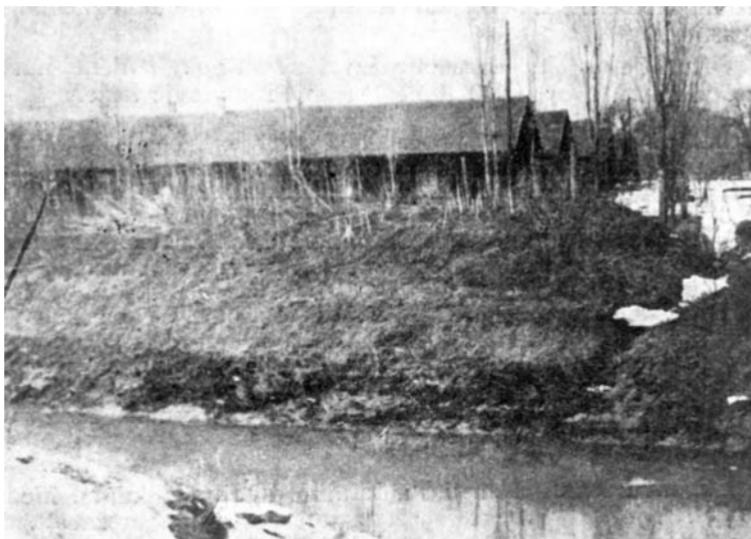
Повратком акта извештава се Поглаварство да је за расправљање предњег питања надлежна Крајскомандантура у Шапцу.

30 августа 1941 год.
Београд.

По наредби Комесара
Министарства унутрашњих послова
За начелника
саветник,

желан

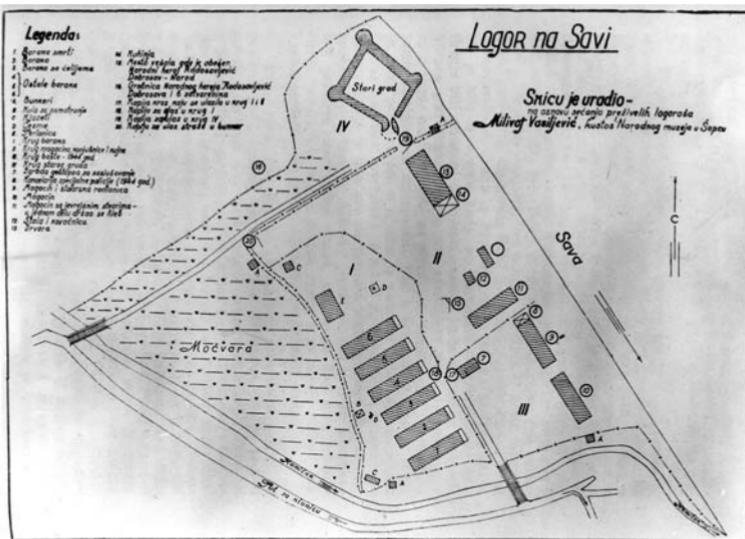
Obaveštenje o sprovođenju nemacke naredbe

*U ovim barakama bili su smešteni
prvi logoraši Jevreji emigranti*

Logor na Savi

Plan logora na Savi

Prva streljanja u Šapcu

Nemci su najpre streljali pa obesili istaknute Jevreje

Streljanje u trku – krvavi marš

Streljanje u Zasavici – 1057 Jevreja našlo se u jednoj raci

ДУПЛЮОНО ПОЧУВАНО МУЗЕЈ — БЕОГРАД

Reg. br.: 1600 | Signature: K.22-64/4-69 | dr. negativa

СЕРБИСКЕ РОТНЕ КРЕУЦ

БЕОГРАД

Симина 19

СРПСКО ДРУШТВО ЦРВЕНОГ КРСТА

БЕОГРАД

Симина 19

A N T R A G

auf Nachrichtenübermittlung

an das

Internationale Komitee vom Roten Kreuz

GENF

durch das

Deutsche Rote Kreuz, Präsidium, Berlin

У П И Т Н И К

Међународном комитету црвеног крста

ЖЕНЕВА

преко Немачког црвеног крста, Претседништво, Берлин

1. Absender: Richard Rehberger

Пошиљалац: Sabac, Serbien

Anschrift:

Adresat:

bitte an

моји да се

2. Empfänger: Margit Rehberger

Примаоцу: 124, Westbourne Terrace, Paddington,

Anschrift: London W. 2, England

Adresat:

следеће:

саопшти следеће:

(Höchstens 25 Worte!)

(највише 25 речи)

Wir sind alle gesund. Mutter und Freddy grüssen
 herzlichst. in Sorge wegen Dir. Ich arbeite,
 verdiene sehr schön und unterstütze die
 Mutter reichlich.

Viele Küsse!

Richard

Datum
датумUnterschrift
Потпис3. Der Empfänger antwortet umseitig.
Прималац одговара на другој страни.

4518 * 15 JUN 1942 1 DEC 1941

Potraga Crvenog krsta za nestalim Jevrejima...

...i negativan odgovor nemačkih okupacionih vlasti,
 što je значило да јеlice за којим се трага — стreljano

Jevreji koji su se domogli Izraela i njihovi potomci posetili su decenijama kasnije Šabac i Maru Jovanović (s desne strane)

Elizabet Maksvel, potpredsednica Svetskog saveza hrišćana i Jevreja, u poseti Društvu srpsko-jevrejskog prijateljstva u Šapcu, 1990.

Jevrejska delegacija sa šabačkim domaćinima pred spomenikom u Zasavici

Spomenik nevinim žrtvama nemačkog terora

Mara Jovanović pred spomenikom stradalima u Zasavici 1941. godine

REČ PRIREĐIVAČA

Knjiga *Šabac i Jevreji u susretu* nastala je na podsticaj gospodina Miodraga Nikolića iz Sjedinjenih Američkih Država.

Miodrag Nikolić, prounuk čuvenog šabačkog advokata Dragoljuba – Draže Petrovića i unuk Miodraga Petrovića, doktora pravnih nauka, diplomate, koji je kao gradonačelnik Šapca primio od svih odbačene Jevreje, želeo je da ovom knjigom sačuva spomen na susret ljudi iz njegovog rodnog Šapca s tim beznadežnim jevrejskim porodicama.

* * *

Ime porodice Nikolić u Šapcu je i danas poznato i cijeno. Miodrag (Mile, Nik) Nikolić, poslovni čovek iz Kalifornije i srpski iseljenik, samo je tom porodičnom blagu pridodao svoj ugled.

Njegov otac Mihailo i deda Tihomir bili su poznati šabački vinari. Svi su ih poznavali pod nadimcima Tika – Vinar i Mika – Pinter. Pradeda i deda s majčine strane su takođe bili ugledni građani. Pradeda je bio najpoznatiji šabački advokat, čuveni Draža Petrović. Bio je prvak Radikalne stranke za Mačvanski okrug. Deda Miodrag Petrović je bio advokat, prvi sekretar naše ambasade u Belgiji, konzul u Italiji, Švajcarskoj i gradonačelnik Šapca pred samo izbijanje Drugog svetskog rata.

Njihov potomak Miodrag – Mile Nikolić, ili Nik, kako ga većina u Americi sada zna, rođen je u Šapcu 23. ok-

tobra 1943. godine u porodici Mihaila i Ljiljane Nikolić, koja je izrodila tri sina.

Do dvanaeste godine mladi Nikolić je provodio u Šapcu sretno i bezbrižno detinjstvo. Pamti i danas sela Malu Vranjsku, imanje svoje babe iz porodice Vukosić, imanje svojih rođaka, gde je radio na njivi i oko stoke, i učio da se samo teškim radom postižu rezultati.

Kao mališan, Mile Nikolić je prvo želeo da bude džokej, jer je imao ponija. Zatim je želeo da bude sportista, jer je pohađajući sokolanu i učestvovao na raznim takmičenjima.

Božić, Uskrs i porodična slava Sveti Mučenik Trifun bili su i ostali najlepše porodično praznovanje za Miodraga Nikolića. Pravoslavlje je deo njegove duše i karaktera. Poseta manastiru Hilandar na Svetoj Gori je bio jedan od najvažnijih doživljaja Miodraga Nikolića, Srbina iz Los Andelesa. Da ima vremena, gospodin Nikolić bi, kako sam kaže, svake godine provodio na Svetoj Gori bar desetak dana, jer duhovno blaženstvo koje obuzme čoveka dok je тамо за njega je nešto što je teško opisati i što se nigde na svetu ne može doživeti sem u toj svetoj zemlji. Kaže da mu je boravak u Hilandaru proširio vidike, obogatio dušu i srce.

U njegovom odgoju veliki uticaj imali su i Milorad Vukosavljević, Bata Matejić, profesor Dušan Dohčević, kao i mnogi rođaci i prijatelji, a ponajviše otac Mihailo. Prelaskom u Beograd iz šabačkog *Navipa*, što je novo ime bivše vinare dede Tihomira i oca Mihaila koja im je nacionalizovana 1945. godine, porodica Nikolić ostaje bez imovine, a Miodrag postaje dete službenika.

Porodica Nikolić je prešla za Beograd 1956. godine. Loše zdravlje je međutim primoralo mladog Nikolića da se opet seli. Roditelji su ga poslali 1959. godine kod dede, emigranta iz 1945. godine, u Ameriku, na lečenje. Mile se

nije dugo zadržao u Kaliforniji. Zbog nostalгије за родним krajem i porodicom vratio se u Beograd 1960.

U Beogradu je završio Srednju knjigovodstvenu školu, a potom upisao Višu školu za spoljnu trgovinu, ali je zbog odlaska u Ameriku 1972 nije završio.

Otac i majka su mu bili najveći uzor za rad, poštovanje i odnos prema familiji. Kao tvorac naše najpoznatije rakije „manastirke“, njegov otac, pokojni Mihailo Nikolić iz Šapca, bio je i ostao Miodragov najveći uzor. Preminuo je 1997. godine. Mihailo je svoje sinove učio da rade i pomažu, da od malih nogu stoje u redu da prime platu na šalteru sa ostalim radnicima svakog meseca. Tek kada su odrasli, sinovi su saznavali da su to bile njegove lične pare; umešto da im daje džeparac, on je sinovima davao „platu“, kako bi ih naučio radu i obavezama.

Još kao školarac Mile Nikolić je radio na raznim poslovima po Beogradu – od pomoćnika šefa hale na Sajmištu, kurira u advokatskoj kancelariji rođaka Milorada Vuksavljevića, do ceđenja sokova u Indiji, da bi na kraju dobio šansu da se zaposli u spoljno-trgovačkom preduzeću *Univerzal* iz Beograda.

Posle provedenih šest meseci u *Univerzalu* portir Mile Nikolić postao je referent. Radio je i učio. Radio je i po 14 sati dnevno i postao jedan od najuspešnijih referenata tog preduzeća. Oženio se 1972. godine Slobodankom iz Beograda, s kojom ima dvoje dece – kćerku Olgu i sina Mihaila.

Iako je bio najuspešniji referent, Mile Nikolić nije od *Univerzala* dobio stan. To je bio razlog da odmah posle svadbe, u maju 1972. godine, sa suprugom Slobodankom krene u Ameriku.

Bio je to njegov povratak na početak. U Americi je prvo bio kurir, potom molerski pomoćnik, čistač kancelarija

i, na kraju, vlasnik preduzeća za izvoz i uvoz, kome je dao ime *Univerzal*. Pored redovnog posla u firmi koja se bavila špedicijom i carinjenjem robe, pokušavao je da plasira svoje znanje stečeno u Beogradu, ali u tome nije uspeo.

Pošto ga je firma *Karl Schröff* iznenada otpustila, a to mu se prvi put u životu desilo, otišao je kod jednog od svojih klijenata iz firme *Lloyd Electronics* i ispričao mu šta se dogodilo. On ga je upitao šta mu treba da bi otvorio svoju firmu. Nikolićev odgovor je bio da mu *Lloyd* plaća svoje račune u roku od 24 časa. Gospodin Ari Hanin, Litvanac i Jevrejin, odmah je pristao na ovo i time mu omogućio da otvori svoju firmu. Ari je i dan-danas Nikolićev najveći prijatelj u Americi.

U firmama *Nik and Associates*, koja je registrovana 1976. godine, i *Nik Transport*, koja je registrovana nešto kasnije, danas radi 26 službenika, koji se osećaju kao članovi familije Nikolić, ali i kao porodica ujedinjenih nacija, jer tamo rade pripadnici desetak raznih nacionalnosti. Supruga Slobodanka takođe radi u ovim firmama. Ćerka Olga je trenutno u Engleskoj gde radi na svom doktoratu na polju Balkanskih problema i internacionalnih odnosa. Sin Mihailo studira informatiku. Oboje odlično govore srpski.

Glavni knjigovođa od osnivanja Nikolićeve firme sve do svoje smrti bio je njegov tast Đorđe Maletić, nekada najbolji knjigovođa u Jugoslaviji i dobitnik Oktobarske nagrade Beograda, koji je radio u ugostiteljskom preduzeću *Unija*.

Preduzeće ima svoje agente širom Amerike i sveta i uspešno konkuriše i najvećim firmama u transportu i carinjenju robe.

Gospodin Miodrag Nikolić je veliki srpski aktivista u Americi. Doživotni je član Kongresa srpskog ujedinjenja i Srpske narodne odbrane u SAD, sekretar je mesnog

odbora SNO za Los Andeles. Jedan je od osnivača i sa-dašnji predsednik *Save Displaced Serbs – SDS*, humanitarne organizacije za pomoć siročićima iz svih naših krajeva, koja je podelila pomoć u vrednosti od preko 2 miliona dolara.

Bio je i predsednik i potpredsednik crkveno-školske opštine Hrista Spasitelja iz Arkadije, i u tom statusu aktivno je učestvovao na sastancima SPC u dijaspori, a u Čikagu i na okončanju raskola u našoj SPC.

Porodica Nikolić se aktivno bavila i sportom. Osnovali su fudbalski tim *Kalifornijske zvezde* u kome je igrao njihov sin Mihailo. Glava porodice je bio trener i sudija, a i supruga je bila sudija. Stipendirali su 8 igrača svog fudbalskog tima. *Kalifornijske zvezde* su bile jedan od najuspešnijih timova u Americi. Gostovali su i u inostranstvu, a 1993. godine bili su juniorski vicešampioni Amerike. Klub sada vodi gospodin Zoran Lomić, prijatelj porodice i bivši beogradski fudbaler. Mnogi trofeji i priznanja krase kancelarije gospodina Nikolica.

Preduzeće porodice Miodraga – Nika Nikolića iz Kalifornije ove godine slavi četvrt veka postojanja. U ovo preduzeće je ugrađeno zaveštanje Mihaila Nikolića iz Šapca, oca gospodina Miodraga, koji je imao običaj da kaže: „Sine, najveće blago čoveka je broj iskrenih prijatelja koje stekne u životu.“ Tog načela se gospodin Miodrag Nikolić i danas pridržava i zato sebe i svoju porodicu smatra uspešnom i bogatom.

Radomir Putniković, pisac zapaženih knjiga i agilni londonski izdavač, od početka je na molbu Miodraga Nikolića pružao važnu pomoć tokom višemesečnog rada na knjizi.

Drago mi je što se gospođa Mara Jovanović saglasila da njen rad o prijemu i boravku Jevreja u Šapcu, kao i o njihovoj tragičnoj sudbini, čini okosnicu ove knjige.

Dodatak knjige *Šabac i Jevreji u susretu*, koji upotpunjuje sliku i o višedecenijskom zajedničkom životu Jevreja i Srba u Šapcu, i o surovim događajima u Zasavici, čine radovi Nikole Devure, književnika, i Milivoja Vasiljevića, etnologa, kao i preminulih – šabačkog prote Gliše Babovića i istoričara magistra Milana Jevtića.

Pisac predgovora, Dobrilo Aranitović, naširoko poznat i priznat bibliotekar i pisac, inače prvi sekretar Srpsko-jevrejskog društva u Šapcu, celovito uvodi čitaoca u povest o šabačkim Jevrejima.

Pripremajući ovu knjigu, konsultovao sam se s Jevrejskim muzejom u Beogradu, Istorijskim arhivom u Šapcu, Šabačkom bibliotekom i Narodnim muzejom u Šapcu.

Svima sam im zahvalan.

Sumnje nema, ova knjiga će biti više od dokumenta o životu Jevreja i njihovoj tragediji u Šapcu. Ona će omogućiti da se raspozna i još više razvije saradnja jevrejskog i srpskog naroda.

Beograd,
april 2003.

Miloš Jevtić

SADRŽAJ

Reč unapred (Miodrag Nikolić)	5
Sveća dogoreva na pragu (Dobrilo Aranitović)	7

MI PAKUJEMO, MI RASPAKUJEMO

Wir packen, wir auspacken (Mara Jovanović)	15
Miodrag Petrović – život vredan poštovanja	51

DODATAK

Šabački Jevreji (Nikola Devura, Milivoje Vasiljević)	59
Šabac pod okupacijom (Gliša Babović)	78
Jevrejska škola u Šapcu u XIX veku (mr Milan Jevtić)	93
Detinjstvo (Oskar Davičo)	103
Ratni drugovi (Stanislav Vinaver)	106
DOKUMENTI	111
Reč priređivača	139